

5.1. Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarning maqsadi va vazifalari

O'zbekiston Respublikasining istiqbolga erishuvi hamda o'z mustaqil siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy yo'liga ega bo'lishi, xalq xo'jaligining turli sohalarida, jumladan, xalq ta'limi tizimida ham o'sib kelayotgan yosh avlod ta'lim-tarbiyasi bilan borliq jarayonini qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda.

Hozirgi paytda fan va madaniyatning eng so'nggi yutuqlari asosida kelajagimiz bo'lgan yosh avlodni hayotga tayyorlashning samarali shakl va uslublarini izlash nihoyatda zarurdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining „Ma'naviyat va ma'rifat“ jamoatchilik markazi faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish to'g'risida“gi farmonida ko'rsatilganidek, jamiyatda yuksak ma'naviy fazilatlarini kamol toptirish, milliy mafkurani shakllantirish, yoshlarni boy madaniy merosimiz, tarixiy an'analarimizga, umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, Vatanga muhabbat, istiqbol g'oyalarga sadoqat ruhida tarbiyalash mamlakatimizda amalga oshirilayotgan barcha islohotlarning hal qiluvchi omilidir. Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarning samaradorligini oshirish, avvalo, komil insonni shakllantirishning eng zamonaviy va qulay yo'nalishlarini topib joriy etishga bog'liq. Ushbu Konsepsiya ham xuddi shu maqsadda, shaxs kamoloti bosqichlarini belgilab olishga yo'naltirilgan. Tarbiyaviy ishlarni davr talabiga javob beradigan holga keltirish uchun tarbiyaning asosi bo'lgan barcha g'oyalar qaytadan ko'rib chiqilishi, asosiy e'tibor bola shaxsiga qaratilishi, yillar davomida to'plangan ijobiy tajribadan unumli foydalanish zarurligini taqozo etadi. Tarbiyaviy ishlar huquq-tartibot organlari, ijodiy uyushmalar, davlat va nodavlat jamg'armalar, qo'mitalar va tashkilotlar bilan hamkorlikda olib boriladi.

Inson shaxsining kamol topishi juda murakkab va uzluksiz jarayon davomida shakllanadi. Uning tarbiyasiga ota-onasi,

maktab, mahalla, do'stlari, jamoat tashkilotlari, atrof-muhit, ommaviy axborot vositalari, san'at, adabiyot, tabiat va hokazolar bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Yuqoridagi barcha hayotiy ehtiyojlarni vujudga keltirishda o'zaro hamkorlikning ta'sir doirasi orqali shaxsni tarbiyalash va tarbiyaning birligini ta'minlagan holda, uni shaxs sifatida shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan muhitdan himoya qilishdir.

Tarbiyaning bosh maqsadi — yosh avlodni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda xalqning boy milliy, ma'naviy-tarixiy an'analariga, urf-odatlarini hamda umumbashariy qadriyatlarga asoslangan samarali tashkiliy, pedagogik shakl va vositalarni ishlab chiqib, amalda joriy etishdir.

Tarbiyaning asosiy vazifasi — shaxsning aqliy, axloqiy, erkin fikrlovchi va jismoniy rivojlanishi, uning qobiliyatlarini har tomonlama ochish uchun imkoniyat yaratishdir. Buning uchun:

— yoshlarni erkin fikrlashga tayyorlash, hayot mazmunini tushunib olishlariga ko'maklashish, o'z-o'zini idora va nazorat qila bilishni shakllantirish, o'z shaxsiy turmushiga maqsadli yondashuv, ularda reja va amal birligi hissini uyg'otish;

— o'quvchilarni milliy, umuminsoniy qadriyatlar, Vatanimizning boy ma'naviy merosi bilan tanishtirish, madaniy hamda dunyoviy bilimlarni egallashga bo'lgan talablarini shakllantirish, malaka hosil qildirish, tobora o'stirib-boyitib borish va estetik tushunchalarini shakllantirish;

— har bir o'smirning bilimdonligini va ijodiy imkoniyatlarini aniqlab, ularni rivojlantirish. Inson faoliyatini turli sohalarda joriy qilib ko'rish. Bolalar ijodkorligi, iqtidorini yuzaga chiqarish va yanada qo'llab-quvvatlash uchun shart-sharoit ho-zirlash;

— insonparvarlik odobi me'yorlarini shakllantirish (bir-birini tushunadigan, mehribonlik, shafqatlilik, irqiy va milliy kamsitishlarga toqatsizlik), muomala odobi kabi tarbiya vositalari (nohaqlikka, yolg'onchilik, tuhmat, chaqimchilikka toqatsizlik) keng qo'llanishi lozim;

— vatanparvarlik, dunyoviy fikrlash, jamiyatimizda yashayotgan odamlar bilan o'zaro munosabat-muloqotni o'rganish,

o‘z xalqi, davlati, uning himoyasi uchun hamisha shay bo‘lib turish, O‘zbekiston Respublikasi va boshqa davlatlarning ramzlariga hurmat bilan qarash, yosh avlodni O‘zbekiston Konstitutsiyasiga, Bayrog‘iga, Gerbiga, Madhiyasiga, Prezidentiga sadoqatli qilib tarbiyalash;

— qonuniy jamoa axloqi va turmush qoidalariga hurmat bilan qarashni tarbiyalash, shaxsning noyob qirralarini belgilovchi fuqarolik va ijtimoiy mas’uliyat hislarini rivojlantirish, o‘zi yashayotgan mamlakatning ravnaqi, insoniyat taraqqiyotini barqaror saqlab qolish uchun fidoyilik, ekologik ta’lim-tarbiya;

— mustaqil davlatimiz — O‘zbekiston Respublikasining ichki va tashqi siyosatiga to‘g‘ri va xolisona baho berishga o‘rgatish. Uning tinchliksevarlik, demokratiya va boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik, oshkora-ochiq tashqi siyosatiga va o‘z xalqining turmush darajasini oshirishga yo‘naltirilgan, fuqarolarni ijtimoiy himoya qiladigan ichki siyosatini to‘g‘ri tushuntirmoq kerak;

— turmushda eng oliy qadriyat hisoblangan mehnatga ijodiy yondoshish fazilatlarini shakllantirish;

— sog‘lom turmush tarziga intilishni tarbiyalash va rivojlantirish, munosib oila sohibi bo‘lish istagini shakllantirish;

— yoshlarimizni erkin mustaqil fikrlashga o‘rgatish.

Tarbiyaning asosiy tizimi quyidagicha bo‘lishi lozim:

— tarbiyada tarbiyalanuvchi shaxsini oliy ijtimoiy qadriyat deb tan olish, har bir bola, o‘smir va yosh yigit-qizning be-takror va o‘ziga xosligini hurmatlash, uning ijtimoiy, huquqiy va erkinligini e’tiborga olish;

— yoshlarda istak va imkoniyat muvofiqligi tuyg‘usini qaror toptirish;

— milliylikning o‘ziga xos an‘analari va vositalariga tayanish;

— shaxslararo munosabatlarda insonparvarlik, pedagoglar va o‘quvchilar o‘rtasidagi bir-biriga hurmat munosabatlari, bolalar fikriga e’tibor qilish, ularga mehribonlarcha munosabatda bo‘lish.

Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar o‘quvchilarning qiziqishi, istaklari, xohish va ehtiyojlariga suyanan hol-

da ularning darsdan bo'sh vaqtlarida o'quv-tarbiya jarayonini to'ldiradi. U o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini, tashabbuskorligini oshirishga imkoniyat yaratadi. Sinfdan tashqari ishlarining o'ziga xosligi shundaki, to'garak, klub dasturlarining rang-barangligi, ular mazmunidagi yangiliklar o'smir yigit-qizlarning shaxs sifatida shakllanishlari uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

5.2. Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarni tashkil qilishning nazariy asoslari

Maktabning o'quvchilar bilan olib boradigan o'quv mashg'ulotlaridan tashqari, xilma-xil ta'lim-tarbiya ishlari sinfdan tashqari ishlar nomini olgan. Sinfdan tashqari ishlar maktab ta'lim-tarbiya jarayonining tarkibiy qismi o'quvchilarning bo'sh vaqtlarini yo'lga qo'yish shakllaridan biridir. Sinfdan va maktabdan tashqari ishlar shaxsni har tomonlama kamol toptirish va uni hayotga, aktiv faoliyatga tayyorlash uchun keng imkoniyatga ega. Bu ishlar bolalarning qiziqishlariga muvofiq tarzda ko'ngillilik asosida tashkil qilinadi. O'quvchilar sinfdan va maktabdan tashqari ishlarda o'zlarini qiziqtiradigan mashg'ulotlarni tanlab olishadi, ularda mustaqil, tashabbuskorona ishtirok etishadi. Maktab va maktabdan tashqari muassasalarning tashkiliy ishlarini, mazmuni va maqsadini belgilash bugungi kunimizning barcha qirralarini hisobga olishni talab etmoqda. Sinf va maktabdan tashqari mazkur tarbiyaviy ishlar shaxs kamoloti bosqichlarini belgilab olishga qaratilganligi bilan tavsiflanadi. Mazkur muammoni ijobiy hal etish uchun sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar tizimida quyidagilar bo'lishi lozim:

- pedagoglar va o'quvchilar o'rtasida o'zaro hurmat munosabatlari shakllanganlikning o'ziga xos an'ana vositalariga tayanish;
- ulg'atgan inson shaxsini tarbiyada oliy ijtimoiy qadriyat deb tan olish, har bir bola, o'smir va yosh yigitning betakror va o'ziga xosligini hurmatlash, ijtimoiy huquqini e'tiborda tutish zarur.

Sinfdan tashqari ishlarni to'la qamrab olgan to'garaklar bir necha xilda bo'lishi mumkin:

- a) fan to'garaklari;
- b) mohir qo'llar to'garaklari;
- d) duradgorlik to'garaklari;
- e) sport to'garagi;
- f) badiiy to'garak.

Bu to'garaklarni o'rta umumta'lim maktablarida sinf rahbari va tarbiyaviy ishlar tashkilotchisi uyushtiradi. Sinf rahbari to'garak rahbarlariga yaqindan yordam beradi. Qiziqishlari, intilishlari bir xil bo'lgan o'z o'quvchilarini biror to'garakka a'zo bo'lishga chorlaydi.

Sinfdan va maktabdan tashqari tashkil qilingan ishlar o'quvchilar hayotidagi tarbiyaviy faoliyatni to'ldiradi. Ularning dunyoqarashi to'g'ri shakllanishiga, axloqiy kamol topishiga ko'maklashadi. Nazariy bilimlarni amaliyot, ishlab chiqarish bilan chambarchas bog'lanishiga zamin yaratadi.

Sinfdan va maktabdan tashqari ishlarga rahbarlik qiluvchi tashkilotchilarning vazifalari ham ko'p qirralidir. Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar tashkilotchisining vazifalariga quyidagilar kiradi:

- darsdan tashqari tarbiyaviy ishlarni rejalashtirish va amalga oshirishni nazorat qilish;

- o'quvchilarning sinfdan va maktabdan tashqari ko'p qirrali ishlarini pedagogik jamoa, o'quvchilar tashkilotlari, sinf faollari yordamida yo'lga qo'yish;

- sinfdan va maktabdan tashqari ishlar yo'nalishiga bevosita rahbarlik qilgan holda, o'qituvchilar, sinf rahbarlari, ota-onalar, o'quvchilar tashkilotlari, sinf faollariga uslubiy yordam ko'rsatish;

- umummaktab va maktablararo o'tkaziladigan eng muhim tarbiyaviy tadbirlarda qatnashish;

- o'quvchilarning bo'sh vaqtlarini tashkil qilishda tarbiya va madaniyat muassasalari hamda jamoatchilik kuchidan keng foydalanish.

Bu borada tashkilotchilar faolligining uchta asosiy tomonini ko'rish mumkin: tashkilotchilik, uslubiy va ma'muriy.

Bular, ko‘pincha, o‘zaro uzviy bog‘langan holda namoyon bo‘ladi.

Tashkilotchining tashkilotchilik faoliyatiga quyidagi bir qator ishlarni kiritish mumkin:

- tarbiyaviy ishlar sohasida erishilgan yutuq va kamchiliklarni tahlil qilish;

- tarbiyaviy ishlarining maqsad va vazifalarini aniqlash;

- tarbiyaviy, ommaviy-siyosiy ishlarni rejalashtirish va ularning mazmuni, shakl va usullarini aniqlash;

- sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarni guruhlashtirish, boshqaruvchi shaxslarni aniqlash.

Maktabda tarbiyaviy ishlarni aniq rejalashtirmasdan uning mazmuni, shakl va usullarini aniqlamasdan, ma‘lum bir tizimga solmasdan turib ko‘zda tutilgan maqsadga erishish qiyin. Sinfdan tashqari ishlarning tarbiyaviy ta‘siri ko‘p darajada o‘quv jarayonini tashkil etish saviyasiga hamda o‘quvchilar jamoasining xilma-xil ishlarni qanday yo‘lga qo‘yishiga bog‘liqdir. Sinfdan tashqari faoliyat majburiy dastur bilan chegaralanmaydi, balki yoshlari har xil o‘quvchilarni ixtiyoriy ravishda birlashtiradi. Ularning tashabbusi asosida ishlarni amalga oshiradi, fanga qiziqtiradi, ularni xalqning madaniy hayoti muhitiga olib kiradi. Sinfdan tashqari ishlar shaxsdagi ijtimoiy faollik, ijtimoiy ong hamda axloqiy odatlarni tarkib toptirishning eng muhim omilidir. Bu faoliyat ilmiy jamoa, adabiy va maktab teatrlarining ishlari, turli mavzularda o‘tkaziladigan kitobxonlar konferensiyasi va munozaralar, siyosiy, axloqiy, ilmiy-ommabop va mehnat mavzularidagi ma‘ruza va suhbatlar, ijtimoiy foydali mehnat, siyosiy axborot, bayram kechlari va ertaliklari, to‘garak mashg‘ulotlarini o‘z ichiga oladi. O‘quvchilarning sinfdan tashqari ishlari o‘z mazmuniga ko‘ra tafakkur faoliyati va munosabat vositasi hisoblanadi. Chunki sinfdan tashqari ishlarda olingan axborot idrok etiladi, qayta ishlanadi va shu asosda yangi bilimlar hosil qilinadi. O‘quvchilar maktabdan tashqari ishlarda qatnashib, turli kishilar bilan muayyan munosabatga kirishadilar, turli vazifatlarga duch keladilar. Shuning uchun ham o‘quvchilarning maktabdan tashqari faoliyatlari qanchalik xilma-xil bo‘l-

sa, ularning munosabatlari shunchalik boy, munosabat doirasi keng va ma'naviy o'sishi samarali bo'ladi. Maktabdan tashqaridagi tarbiyaviy ishlarda o'quvchilar jamoada ishlashni o'rgatadilar ijtimoiy mehnat quvonchini his qiladilar, ishlab chiqarish mehnatiga qo'shiladilar, jamoatchilik fikriga bo'ysunishga, jamoa sharafi uchun kurashishga odatlanadilar. Maktabdan tashqari faoliyat unda qatnashuvchilarning ma'naviy va jismoniy rivojlaniishi hamda yosh xususiyatlariga ko'ra belgilanadi. Bu jarayonga ular ta'lim olayotgan maktabning sharoiti ham ta'sir etadi. Garchand mamlakatimizdagi barcha maktablarning vazifalari bir bo'lsa-da, o'sha maktablarning o'ziga xos xususiyatlari bor va bu xususiyatlar madaniy va milliy sharoitlarda yaqqol ko'rinadi. Tarbiyachilar, sinf rahbarlarining sinfdan va maktabdan tashqari olib boradigan tarbiyaviy ishlarida quyidagi ish usullaridan foydalanishlari maqsadga muvofiqdir:

1. *Og'zaki ish usullari.* Turli axborotlar, majlislar, ertalabki yig'inlar, ma'ruzalar, kitobxonlar konferensiyalari, munozaralar, uchrashuvlar, gazetalar, radiojurnallar.

2. *Amaliy ish olib borish usullari.* Turli joylarga sayohatlar, sport musobaqalari, olimpiada, iztoparlar ish faoliyati, yosh tabiatshunoslar to'garaklari, shanbaliklar.

3. *Ko'rgazmali ish usullari.* Maktab muzeylari, urush va mehnat qahramonlari xonasi, yangi kitoblar ko'rgazmalari.

Tarbiyaviy ish pedagogdan butun qolibiliyatini ishga solishni, tinmay izlanishni taqozo etadi. Chunki kelajak avlod tarbiyalangan, uyushgan, ahil, jonajon Vatanimizning haqiqiy fuqarolari bo'lishlari lozim.

Fuqarolik faoliyati o'z davlati oldidagi huquq va burchlarini tan olishni, jamiyat belgilagan yashash va axloq me'yorlariga ongli rioya etishni, mehnat va jamoada faollikni, ma'naviy yetuklikni barqaror etadi:

— islohotlarning taqdiri va samarasi uchun javobgar, yurtimizning ertangi kuni va istiqboli uchun fidoyi shaxslarni shakllantirish borasida ustuvor davlat siyosati yurituvchi;

— siyosiy ongliklik va ijtimoiy faollik, ya'ni davlatning ichki va xalqaro siyosatini tushunish va idrok qilish. Vatanparvarlik va

baynalmilallikni his etish, ijtimoiy siyosiy hayotda faol qatnashishga shay turish;

— xalq, davlat oldidagi fuqarolik burchi, ya'ni qonunchilik tamoyillarini, o'zining Vatan, mahalla, oila oldidagi huquq va burchlarini bilishi, ularga qat'iy amal qilishi. Qonunchilikning buzilishiga murosasiz munosabatda bo'lish.

5.3. Sinfdan tashqari ishlarning shakl va metodlari

Jamoat tashkilotlari o'quvchilar bilan darsdan tashqari vaqtlarda olib boriladigan xilma-xil mashg'ulotlarni o'qituvchilar yordamida tashkil qiladilar. Sinfdan tashqari ishlar o'z mazmuniga ko'ra juda xilma-xil: ijtimoiy-siyosiy, ilmiy, ijtimoiy foydali, badantarbiya-sog'lomlashtirish ishlari bo'ladi. Sinfdan tashqari ishlar uch xil shaklda: ommaviy, to'garak va individual shakllarda tashkil qilinadi.

Ommaviy shakllar: ertaliklar, maktab kechalari, bolalar bayramlari, ko'riklar, quvnoqlar va topqirlar to'garagi, sayr, sinf va maktab muzeylari, bolalar ishlarining ko'rgazmalari va hokazolar.

To'garak shakllari: maktabdagi har bir to'garak o'zining doimiy ish kunlari va soatlariga ega bo'lishi lozim. To'garakda qat'iy intizom bo'lishi: to'garak a'zolari mashg'ulotlariga kechikmasdan kelishlari, to'garak topshiriqlarini batartib bajarishlari, to'garakning moddiy boyliklarini ehtiyot qilishlari kerak.

Sinfdan tashqari individual shakllar: har bir o'quvchi mayl va qobiliyatlarining rivojlanishiga yordam beradi. Bu ishda sinfdan tashqari o'qish katta ahamiyatga ega. Maktabda har bir sinf uchun sinfdan tashqari o'qish dasturi bor. O'quvchining nima o'qiyotgani va o'qigan narsalarini qanday idrok qilayotganini o'qituvchi bilishi juda muhim. Shuning uchun o'qituvchining sinfdan tashqari o'qishga rahbarligi eng yaxshi kitoblarni targ'ib qilish va o'quvchilarda o'qilgan darsliklarni to'g'ri, chuqur idrok etishni rivojlantirishdan iborat.

Individual topshiriqlarning turlari juda ko'p bo'lib, o'simliklar o'stirish, gullar, sabzavotlar yetishtirish ham ana shun-

day topshiriqlar jumlasiga kiradi. Individual topshiriqlarda har bir o'quvchining imkoniyat va qiziqishlari hisobga olinsa, ular bolalarning qobiliyatlari, iste'dodlarini o'stirishga yordam beradi.

O'qituvchi ta'lim jarayonida bolalarning madaniy ehtiyojlari va kamolot darajalarini aniqlash bilan shug'ullanadi. Ularga muvofiq tarzda ayrim o'qituvchilar guruh yoki butun sinf bilan olib boriladigan sinfdan tashqari ishlarni rejalashtirishadi.

Maktabdan tashqari ishlar. Maktabdan tashqari ishlar bolalarning yoshi va qiziqishlarini hisobga olgan holda, ixtiyoriy ravishda, faol va mustaqil qatnashishlari sharoitida tashkil qilinadi. Maktabdan tashqari ishlarda bolalar kutubxonasining ishi diqqatga sazovor. Bolalar kutubxonalari maktablarning 1 — 4-sinflari o'quvchilariga, shuningdek, maktabgacha tarbiya yoshidagi kitob o'qiy oladigan bolalarga xizmat ko'rsatadi. Kutubxonaning butun ishi bolalarga yaxshi tarbiya berishga, fan asoslarini o'rganishda o'quvchilarga yordamlashishga, bolalarda o'qish madaniyatini tarbiyalashga, mustaqil ravishda bilim olish malakalarini hosil qilish va mustahkamlashga qaratilgan.

Maktabdan tashqari ishlarda o'qituvchi muayyan aholi yashaydigan joyda qanday muassasalar borligini bilib, ular bilan hamkorlikda qilinadigan ishlarni yo'lga qo'yadi, o'quvchilarning qiziqishlarini hisobga olgan holda, ularni to'garaklarga jalb qiladi. Sinfdan va maktabdan tashqari ishlar tashkilotchisi maktabda tarbiyaviy ishning umumiy rejasini tuzadi hamda o'quvchilarga har tomonlama tarbiya berishda maktab o'qituvchilari, maktabdan tashqari muassasalar hamda maktabni otaliqqa olgan tashkilotlarning ishlarini bir-biriga muvofiqlashtiradi. O'quvchilarni har tomonlama yetuk, barkamol qilib tarbiyalash masalalarini muvaffaqiyatli hal etish, ularda faol hayotiy mavqeni shakllantirish, o'zlashtirish va bilim sifatini oshirish ko'p jihatdan kuni uzaytirilgan guruhlarining samarali ishlashiga bog'liqdir. Sinfdan va maktabdan tashqari tashkil qilingan ishlar o'quvchilar hayotidagi tarbiyaviy faoliyatni to'ldiradi. Ularning dunyoqarashi to'g'ri shakllanishiga, axloqiy kamol topishiga ko'maklashadi. Nazariy bilimlarning amaliyot, ishlab chiqarish bilan bog'laniishiga zamin yaratadi.

Sinfdan va maktabdan tashqari ishlarga rahbarlik qiluvchi tashkilotchilarning vazifalari ham ko'p qirralidir. Ularga quyidagilar kiradi:

1. Darsdan tashqari tarbiyaviy ishlarni rejalashtirish va amalga oshirishni nazorat qilish.

2. O'quvchilarning sinfdan va maktabdan tashqari ko'p qirrali ishlarini o'quvchilar tashkilotlari, sinf faollari yordamida yo'lga qo'yish.

3. Sinfdan va maktabdan tashqari ishlar yo'nalishiga bevosita rahbarlik qilgan holda, o'qituvchilar, sinf rahbarlari, ota-onalari, sinf faollariga uslubiy yordam ko'rsatish.

4. Umummaktab va maktablararo o'tkaziladigan eng muhim tarbiyaviy tadbirlarda qatnashish.

5. O'quvchilarning bo'sh vaqtlarini tashkil qilishda tarbiya va madaniyat muassasalari hamda jamoatchilik kuchidan keng foydalanish. Bu borada tashkilotchilar faolligining uchta asosiy tomonini ko'rish mumkin: tashkilotchilik, uslubiy va ma'muriy.

Bular, ko'pincha, o'zaro uzviy bog'langan holda namoyon bo'ladi. Ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosari-ning tashkilotchilik faoliyatiga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Tarbiyaviy ishlar sohasida erishilgan yutuq va kamchiliklarni tahlil qilish.

2. Tarbiyaviy ishlarning maqsad va vazifalarini aniqlash.

3. Tarbiyaviy, ommaviy, siyosiy ishlarni rejalashtirish va ularning mazmunini, shakl va usullarini aniqlash.

4. Sinfdan, maktabdan tashqari ishlarni rejalashtirish, guruhlashtirish va ularning mazmunini, shakl va usullarini aniqlash, boshqaruvchi shaxslarni aniqlash.

Tarbiyaviy ishlarni rejalashtirishda quyidagi pedagogik talablar mavjud:

Maktabdan tashqari ta'lim muassasalarining to'garak qatnashchilari ongida yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlar mujassamlashgan bo'lishi kerak. To'garak qatnashchilarini doimiy ravishda fan va madaniyatning so'nggi yutuqlaridan xabardor qilib turish, ular ongini ijodiy ishlar va tarbiyaviy tadbirlar bilan band qilish muhim o'rin tutadi. To'garak qatnashchilarida mus-

taqillik tushunchasi shakllangan bo'lishi, ular davlatimiz ramzlarini, madhiyasini, urf-odatlarimizni yaxshi bilishlari kerak.

Maktabdan tashqari ta'lim o'quvchilarga, xohishlariga asoslangan holda darsdan bo'sh vaqtlarda o'quv tarbiya jarayonini to'ldiradi va quyidagi yo'nalishlar bo'yicha to'garak qatnashchilariga talablar qo'yilishi kerak:

1. Vatanga muhabbat, komil inson tarbiyasi;
2. Estetik ta'lim;
3. Sayyohlik yo'nalishi bo'yicha to'garaklarga qatnashish;
4. Ekologik ta'lim yo'nalishi bo'yicha to'garaklar;
5. O'quvchilarning ma'naviy-axloqiy yo'nalishi bo'yicha;
6. Huquqiy ta'lim yo'nalishi bo'yicha;
7. Texnik ijodkorlik yo'nalishi bo'yicha;
8. Istiqloq bolalari va iste'dodli yoshlar;
9. Iqtisodiy ta'lim.

O'quvchilarning mustaqilligi turli darajada bo'lganida mustaqil tayyorgarlik amalga oshirilishi mumkinligini hisobga olish muhim, albatta. Bu esa, ular shaxsining shakllanishiga shubhasiz ta'sir ko'rsatadi. Ayrim o'quvchilarning ishdagi faol va mustaqil holati tarbiyachining aralashuvini talab etmaydi, chunki o'quvchilarning o'zlari oldilarida turgan vazifalarini va ularni hal etish yo'llarini ancha yaxshi tushunadilar. Bolalar tarbiyachi yordamisiz ishlaydilar. Bu yerda tarbiyachining aralashuvi maqbul emas. Chunki bunday holat bolalarning mehnatsevarligini, bilish ehtiyojlarini shakllantirishda eng katta imkoniyatga egadir. O'quvchi mustaqil harakat qilib, lekin o'z ishini tarbiyalashning fikri va bahosiga bog'liq qilib qo'ygan paytda tobe mustaqil holat vujudga keladi. Ish qiziqish va ishtiyoq bilan bajarilsa ham mustaqil ishni bajarayotgan harakatlarida ishonchsizlik jihatlari mavjud bo'ladi. Sinf rahbarining rahbarligi va nazorati ostida harakat qiladigan o'quvchilar toifasida majburiy ijro etish holati paydo bo'ladi. Bunda o'quvchilar ishga unchalik qiziqish bildirmaydilar. Ular, ko'pincha, sinf rahbarining yordamini so'rab murojaat qiladilar, kuchli o'quvchilarning qo'llab-quvvatlashidan foydalanishga intiladilar, agar bunday qo'llab-quvvatlash bo'lmasa, ishni davom ettirishga irodalarini ishga solmaydilar.

Bunday o'quvchilarda tashqaridan majbur qilish vaqtida harakat qilish odati mustahkamlanadi. Agar bunday holat barqaror bo'lib qolsa, u o'quvchining faqat aqli emas, shu bilan birga ma'naviy rivojlanishiga ham to'sqinlik qilishi mumkin.

Maktabdan va sinfdan tashqari ishlarda o'quvchilarning bir-biriga hurmati, axloqiy sifatleri jamoa orasida shakllanib boradi. Bunda o'quvchilarning bir-biriga bo'lgan muomala madaniyati ham shakllanadi. O'quvchi o'qituvchiga taqlid asosida yoki do'stlari orasida o'rgangan tarbiyasi muomalasiga ta'sir qilish mumkin. O'qituvchi o'quvchilar orasida muomala madaniyatini shakllantirish uchun avvalambor o'quvchining o'ziga bo'lgan muomalasini, e'tiborini o'rganishi kerak.

O'quvchi maktab qoidalariga rioya qilish bilan birga, o'qituvchi talabiga ham javob berishi lozim. O'qituvchi talablari:

1. Darslarga to'liq qatnashish.
2. O'quv qurollari bilan ta'minlanganligi.
3. O'qituvchini diqqat bilan eshitish.
4. Topshiriqlarni o'z vaqtida bajarish.
5. Tashkiliy ishlarda faol qatnashish.
6. Sinf intizomiga rioya qilish.
7. Tozalikka rioya qilish.

Sinfdan va maktabdan tashqari ishlarni nazoratsiz ijro etish holati rasmiy ijrochilik, ishtiyoq va havas bilan mehnat qilishni istamasligini yashirishga intilayotgan o'quvchilarda kuzatiladi. Bunday holatning uzoq vaqt mavjud bo'lishiga yo'l qo'yib bo'lmaydi, aks holda o'quvchilarda ishiga nisbatan rasmiy munosabat jihatlari paydo bo'ladi, bu esa ularning mehnatdagi tashqi faolligini yo'qqa chiqaradi.

Sinfdan va maktabdan tashqaridagi ishlarda o'quvchilarning xatti-harakatlari oldindan juda qattiq tartibga solib qo'yilganligi xususida e'tirozlar bildirilmoqda. Maktab o'quvchilarining mustaqil tayyorgarligiga pedagogik rahbarlik shunday qurilishi kerakki, u o'quvchilarni charchatib qo'ymasini, doim bir xil tusda bo'lmasin yoki haddan tashqari oson, aqliy va irodaviy kuchg'ayratni sarflashni talab qilmaydigan bo'lmasin. Sinfdan va maktabdan tashqari ishlarni tashkil etish va o'tkazishda tarbiya-

chining eng muhim vazifasi o'quvchilarni o'quv vazifalarini hal etishga o'rgatishdan, buning uchun harakat usullarini to'g'ri tanlashdan, o'z xatti-harakatlariga rahbarlik faoliyatini nazorat qilishdan, mustaqil ish ko'nikmalarini boshqa muhim hayotiy vaziyatlarga o'tkazishni nazarda tutish lozim. Bunda fikrlash faoliyatining mustaqilligi, intizom, uyushqoqlik va o'z-o'zini nazorat qilish kabi to'rtta tarkibiy qismni hisobga olish muhimdir. Mazkur jihatlarni shakllantirish ustidan nazoratni amalga oshirish sinfdan tashqari ishlarga rahbarlik qilayotgan o'qituvchining muhim va murakkab vazifalaridan biridir. Buning uchun o'quvchi faoliyati natijalarini hisobga olishni va bu jarayonni tahlil etishni uyushtirish zarur.

O'qituvchi sinf-dars faoliyati uchun xos bo'lgan shakllarni nazorat qilishning bir necha usullarini qo'llashi mumkin. Eng kuchli va qobiliyatli o'quvchilarga xomaki yozuv bilan ishlash huquqi beriladi. Unda qoida ko'rsatiladi, bu qoidani tasdiqlovchi misollar keltiriladi, o'quv vazifasi qayd etiladi. Yozuv juda qisqa bo'ladi, lekin u o'quvchining fikrlashi qanday ekanligini ko'rsatadi.

Sinfdan va maktabdan tashqari ishlarda o'quvchilarni ayrim ko'nikmalarga o'rgatishni nazorat vositasi deb hisoblash kerak. O'z-o'zini tekshirish, o'zaro tekshirish usullariga o'rgatish o'qituvchining o'quvchilar bilan shunday aloqasini talab etadiki, bunda ularning fikrlash ishi jarayoni ravshan bo'ladi. O'quvchilarning o'zlari harakatni taklif etadilar va shu bilan pedagogga muayyan ma'lumot beradilar. Sinf rahbari ishida o'quvchilar jamoasini shakllantirish markaziy vazifa hisoblanadi, chunki jamoada shaxsni tarbiyalash tarbiyaning yetakchi tamoyilidir. Bolalar jamoasini shakllantirish metodikasi yangi pedagogikada to'la ishlab chiqilgan. Bu metodikaning umumiy asoslari pedagogika kurslarida bayon etilgan jamoa va jamoada shaxsni tarbiyalash nazariyasiga tayanadi.

Jamoa nazariyasi qoidalariga muvofiq uni yaratish metodikasi ishlab chiqilgan. Uning umumiy asoslari quyidagilardan iborat: talablar qo'yish, faollarni tarbiyalash, o'quv-mehnat, ijtimoiy-siyosiy va ommaviy-madaniy faoliyatdagi istiqbollarni tashkil etish, sog'lom jamoatchilik fikrini shakllantirish, ijobiy

an'analarni yaratish va ko'paytirish. Ta'riflangan bu qoidalar har qanday jamoani shakllantirish va rivojlantirish uchun qo'llanma hisoblanadi. O'rta umumta'lim maktablarida sinfdan va maktabdan tashqari ishlarda sinf rahbari va tarbiyaviy ishlar tashkilotchisi uyushtiradi.

O'quvchilar maktabdan tashqari ishlarda qatnashib, turli kishilar bilan muayyan munosabatga kirishadilar. Turli vaziyatlarga duch keladilar. Shuning uchun ham maktabdan tashqari faoliyatlari qanchalik xilma-xil bo'lsa, ularning munosabatlari shunchalik boy bo'ladi. Maktab tashqaridagi ishlarda o'quvchilar jamoadagi ishlarini o'rganadilar.

Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarni maktabning ma'naviy-ma'rifiy ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari o'z ishini reja asosida olib boradi va uning bajarilishini ham nazorat qiladi. Ish reja maktab direktori tomonidan tasdiqlanadi. Unda bolalarning yosh xususiyatlari, maktabning joylashgan shart-sharoiti, ijodiy birlashmalari, ilmiy markazlar bilan o'zaro aloqasi kabi ishlar inobatga olinadi. Ijodkor rahbar hamda ilg'or o'qituvchi, tarbiyachilar o'z faoliyatlari ijarayonida tarbiyaviy ishlarni tashkil qilishda quyidagi tamoyillarni asos qilib oladilar:

- tarbiyaviy tadbirlarni o'tkazish;
- ma'naviyatni yosh avlod ongiga singdirish e'tiqodga aylantirishdan iborat ekanligi;
- tarbiya jarayonini milliy va umuminsoniy qadriyatlar bilan bog'lab bola qalbiga va ongiga ta'sir ko'rsatish;
- tarbiyaviy ishlarni o'quvchilar jamoasini jipslashtiruvchi omillar bilan boyitib, tarbiyaning ta'lim bilan uzviyligini ta'minlash;
- tarbiyaviy jarayonda bolalarni tarbiyalash darajasini aniqlash va ijobiy tomonlarini o'stirish;
- bola shaxsiga hurmat va talabchanlik;
- bolalarning yosh va ruhiy holatini hisobga olish;
- tarbiyaviy ishlarni tashkil qilish tomonlari barkamol insonni tarbiyalashda keng imkoniyatlarga ega bo'lib, uni qay darajada olib borish sinf rahbari va tarbiyachining pedagogik mahoratiga bog'liq.

5.4. Sinfdan va maktabdan tashqari ishlarni amalga oshirishda direktor o‘rinbosarining ish metodikasi

Maktabning ma’naviy-ma’rifiy ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari nizomda belgilangan vazifalar bilan bog‘liq ravishda tegishli pedagogik xodimlarga ko‘rsatma beradi. Xizmat vazifasi doirasidan kelib chiqqan holda sinfdan va maktabdan tashqari ishlarni tashkil etish va yangi to‘garaklarni ochish masalalarini hal qiladi. Shuningdek, u:

- sinf rahbarining ta’lim-tarbiya ishlari bo‘yicha erishgan yutuqlarini hisobga olib, uni taqdirlash uchun direktorga taklif kiritish;

- sinf rahbarlarining o‘z vazifasiga nisbatan mas’uliyatsizligi yoki uni suiiste’mol qilganligi uchun direktor bilan kelishilgan holda tanbeh berish;

- bolani yaxshi tarbiyalagan ota-onalarni, maktabga yordam bergan mahalla faollarini taqdirlash uchun direktorga taklif berish huquqiga ega.

Direktor o‘rinbosari vazifalari:

- sinf rahbarlari ish rejasini direktor bilan hamkorlikda tasdiqlash;

- maktabda o‘tkaziladigan sport musobaqalari rejasini direktor bilan hamkorlikda tasdiqlash;

- turli xildagi to‘garak ishlari rejasini direktor bilan hamkorlikda tasdiqlash.

Sinfdan va maktabdan tashqari muassasalarning tashkiliy shakllari, mazmuni va maqsadini belgilash bugungi kunimizning barcha qarorlarini hisobga olishni talab etmoqda. Sinfdan va maktabdan tashqari mazkur tarbiyaviy ishlar shaxs kamoloti bosqichlarini belgilab olishga qaratilganligi bilan tavsiflanadi. Buning uchun sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar tizimida quyidagilar bo‘lishi lozim:

- ulg‘ayayotgan inson shaxsini tarbiyada oliy ijtimoiy qadriyat deb tan olish, har bir bolaning betakror va o‘ziga xosligini hurmatlash, ijtimoiy huquqini e’tiborda tutish;

- milliylikning o'ziga xos an'ana vositalariga tayanish;
- pedagoglar va o'qituvchilar o'rtasida o'zaro hurmat munosabatlarini shakllantirish;
- maktabning jamoat tashkiloti, otaliq qiluvchi korxonalar bilan aloqasini mustahkamlash;
- bolalar nazoratsizligi va qonun buzilishining oldini olish;
- yashash joyi bo'yicha bolalarning bo'sh vaqtini tashkil etish;
- o'quvchilarning oilalariga borish va bolalarni tarbiyalashda ularga yordam berish;
- yosh avlodning Vatanga, jamiyatga va mehnatga, o'ziga va odamlarga munosabatini anglab olishga qaratilgan axloqiy tuyg'ularini tarbiyalash.

Tarbiyaviy ishlar bolalarning kundalik hayotidan olingan aniq dalillar va voqealarni, badiiy adabiyot, vaqtli matbuot, kinofilmlardan olingan misollarni tahlil etish hamda muhokama qilish asosida o'tkaziladi. Bu ishlarning xususiyati shundaki, bu bolalarni o'zining axloqiy xatti-harakatlari haqida mulohaza yuritishga va ularga to'g'ri baho berishga o'rgatadi. Sinf dan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar o'quvchilarning darsdan bo'sh vaqtlaridagi o'quv tarbiya jarayonini to'ldiradi va kengaytiradi, o'quvchilarni mustaqil bilim olishlari, ijobiy qobiliyatlarini, tashabbuskorligini oshirishga imkoniyat yaratadi.

Sinf jamoasi bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarning hajmi, asosiy yo'nalishlari, mazmuni har bir bosqichda o'quvchilarning psixik rivojlanishi darajasiga mos kelishi lozim. Tarbiyaviy ish pedagogdan butun qobiliyatini ishga solishni, tinmay izlanishni taqozo etadi. Chunki kelajak avlod tarbiyalangan, uyushgan, ahil, jonajon Vatanimizning haqiqiy fuqarolari bo'lishi kerak. Maktabda bashlang'ich sinflarda tarbiyaviy ishlarni olib borish, uni yo'lga qo'yish sinf rahbari yoki tarbiyaviy ishlar tashkilotchilari tomonidan uyushtiriladi. Tarbiyaviy ishning asosiy yo'nalishlari:

- o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirish, ularni milliy istiqlol ruhida tarbiyalash;

- o'quvchilarda axloq madaniyatini, ularning o'z huquq va burchlariga nisbatan ongli munosabatni tarbiyalash;
- o'quvchilarning ijtimoiy foydali mehnatini tashkil etish;
- o'quvchilarda o'z-o'zini boshqarish malakalarini shakllantirishdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchisi va sinf rahbari faoliyatining asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarning ahil tarbiyaviy jamoasini tashkil etishdir. Boshlang'ich jamoa ishi shunday quriladiki, undan sinfning boshqa jamoalari bilan aloqasi doimiy ravishda amalga oshiriladi, umumiy maktab an'analari saqlanadi. Boshlang'ich jamoa o'qituvchi-tarbiyachi va sinf rahbari, o'quvchilar o'z-o'zini boshqarish organlari rahbarligida umummaktab ijtimoiy foydali ishlari faoliyatida ishtirok etadi. O'qituvchi va sinf rahbari sog'lom, ahil bolalar jamoasini shakllantirish bilan birga doimiy bolalar qiziqishlarini qo'llab-quvvatlaydilar, ularning ijtimoiy foydali faoliyatini yo'naltirib boradilar. Kichik yoshli o'quvchilar juda faol va harakatchan bo'ladilar. Faollikka intilish bu yoshdagi bolalarning organik ehtiyojidir. Biroq bunda bolalar hali yetarli hayotiy tajribaga ega bo'lmaydilar va kundalik pedagogik rahbarlikka ehtiyoj sezadilar.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi bolaning ilk maktabdagi qadamidanoq tarbiyaviy ishning chinakam jamoatchilik munosabatlarini yaratishga zo'r imkoniyat beradigan, bolalarda bir-birlariga g'amxo'r munosabatda bo'lishni tarbiyalaydigan, individual qobiliyatlarni rivojlantirish uchun qulay imkoniyatlar yaratadigan usullarni tanlaydi. O'qituvchi boshlang'ich sinflarda bolalarga o'zlarini qiziqtiruvchi faoliyat turini tanlashga yordam beradi. Biroq, ko'pincha, kichik yoshdagi o'quvchilar yosh xususiyatlariga ko'ra, o'z xususiyatlarini to'g'ri baholay olmaydilar. Bolalarning o'sishi ularda jamoatchilik malaka va ko'nikmalarining shakllanib borishi bilan o'qituvchi-tarbiyachining bolalar jamoasiga rahbarlik qilishidagi jarayonini o'zgartirib boradi. O'qituvchi boshlang'ich sinflardayoq ahil bolalar jamoasini yaratish asosida sog'lom jamoatchilik fikrini yaratadi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining bolalar tarbiyaviy jamoasini yaratish sohasidagi ishini yuqori sinflarning sinf rah-

barlari davom ettiradilar. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'quvchilarni ta'lim va tarbiyaning tabiiy sharoitida, ularning jamoa faoliyati jarayonida o'rganadilar. Sinfdan tashqari ish o'quvchilarga biror maqsadga qaratilgan pedagogik ta'sir vaqtini uzaytiradi, u o'qituvchining darslarda egallagan bilimlarini kengaytirish va chuqurlashtirish, bolalarning qobiliyatini rivojlantirish, ularning xilma-xil qiziqishlarini qondirish, madaniy dam olishlarini uyushtirish imkonini beradi. Sinfdan tashqari ish bolalarni jamiyat hayotiga jalb qilishning katta imkoniyatlariga ega.

Har bir jamoa o'z-o'zini boshqarish organiga ega va umum-milliy jamoaning uzviy qismi sanaladi. Shuningdek, u maqsadning birligi va tashkil qilish xususiyatlari orqali umummilliy jamoa bilan bog'lanadi. Ijtimoiy jamiyatning ehtiyojini qondirishga yo'naltirilgan birgalikdagi faoliyat jamoaning navbatdagi muhim xususiyatlaridir. Jamoa faoliyatining ijtimoiy-g'oyaviy yo'nalishi ham jamoaning faoliyati mazmunida o'z aksini topishi muhim ahamiyatga ega. Bolalar jamoasi rivojlanishi jarayonini tahlil qilib, uni quyidagi ikki bosqichga bo'ladilar:

a) jamoani dastlabki jipslashtirish;

b) jamoani shakllantirish va uning har bir a'zosini rivojlantirish.

Jamoani shakllantirish jamoa a'zolari va ularning faoliyatlariga qo'yiladigan yagona talablar muhim ahamiyat kasb etadi.

Yagona talab o'quvchilarning dars jarayonidagi, tanaffus, sinfdan tashqari ishlar vaqtidagi jamoat joylari hamda uydagi xulq-atvor qoidalarini o'z ichiga oladi. Puxta o'ylab qo'yilgan talablar tizimining muntazam amalga oshirilishi maktabda muayyan tartibning o'rnatilishini ta'minlaydi.

Pedagoglar tomonidan qo'yilgan talablar quyidagi sharoitlarda ijobiy natija beradi:

1. O'quvchi shaxsini hurmat qilish.

2. Muayyan maktab yoki sinfdagi sharoitni hisobga olish.

3. Qo'yilayotgan talablarning aniq bo'lishi.

4. O'quvchilarning tashqi qiyofasi, kiyinishi, yurish-turishi hamda muomalasiga qo'yilayotgan talablar, ularda ma'naviy madaniyatni shakllantirishga xizmat qilishi shart.

O'qituvchi qo'yilayotgan talablarning hajmi, tizimini bilibgina qolmasdan, talab qo'yish metodikasini ham o'zlashtira olgan bo'lishi kerak. O'quvchilarga talablar qo'yish metodikasi bolalarni talablar mazmuni bilan tanishtirib, ularning ahamiyatini tushuntirish, tajriba orttirish hamda ularning muntazam suratda nazorat qilib borishdan iborat. O'quvchilarni talablar bilan tanishtirish, ko'pincha, umumiy majlislarda amalga oshiriladi, bunda ta'lim muassasasi direktori yoki o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari istiqbolli rejalar va ularni amalga oshirish jarayonidagi talablar mazmuni bilan o'quvchilarni tanishtiradi. Batafsil tanishtirish ayrim hollarda amalda ko'rsatish, keyinroq sinflar bo'yicha sinf majlislarida, maxsus suhbatlar uyushtirish jarayonida amalga oshiriladi. Xulq-atvorni tarkib toptirishga yo'naltirilgan talablar bilan tanishtirish mazkur talablar ustida mashq qildirish bilan qo'shib olib borilishi kerak. Xulq-atvorni tarbiyalash ongni tarbiyalashga qaraganda murakkab. O'quvchilar talablar mohiyatini yaxshi anglashlari mumkin, biroq aksariyat hollarda ularga rioya qilmaydilar. Shu bois muntazam ravishda mashq qildirish madaniy xulq-atvorni odatga aylantiradi.

Talablarning qo'yilishi jarayonida ularga o'quvchilarning amal qilishi ustidan nazorat o'rnatish lozim. Nazorat qilib borish turli shartlar yordamida amalga oshiriladi, chunonchi, xulq-atvor jurnalini yuritish, sinfdagi navbatchilik uchun stendda baholarni qayd etib borish va boshqalar. Nazorat haqqoniy va muntazam bo'lish kerak. Uning natijalaridan o'quvchilarni ogoh etib borish lozim.

Jamoani uyushtirish va jinslashtirish. U faollarni tarbiyalash bilan chambarchas bog'liq. Jamoa faollarini shakllantirish jamoaning u yoki bu faoliyatga nisbatan ehtiyoji mazmunidan kelib chiqadi. Jamoa faollarini aniqlash uchun o'qituvchi o'quvchilar faoliyatini, ularning jamoa ishlarida ishtiroki, xulq-atvorini kuzatib borishi, har bir o'quvchining ijtimoiy faoliyatni tashkil etish layoqatini aniqlashi zarur.

Jamoa faollarining tarkibini bolalarning o'zlari, albatta, pedagog ishtirokida va rahbarligida tanlashsa, maqsadga muvofiq

bo'ladi. Bunda pedagog jamoa faollarining har bir a'zosi zimmasiga muayyan vazifa yuklash, ma'lum davrda ana shu vazifalar yuzasidan hisobot berib borishlariga erishish lozim.

Maktabning ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosari o'quvchilarga nisbatan mehr va muhabbat, pedagogik jamoaga va ota-onalarga nisbatan talabchan bo'lgan holda ish tutishi va muntazam o'z ustida ishlab, sabr-bardoshli, o'z fikrlarini puxta bayon qilib, o'zgalarni o'ziga jalb qila oladigan xislatlarni o'ziga mujassamlaydi. Davlat va hukumatimiz tomonidan qabul qilingan barcha hujjatlar mohiyatini, Prezident asarlarini yaxshi bilishi, uni o'quvchi-yoshlar orasida targ'ib eta olishi, xalq pedagogikasi an'alarini, o'zbek xalqi milliy urf-odatlarini, qadriyatlarini, allomalari o'gitlarini yaxshi bilishi, shuningdek:

- Mamlakatimizning ichki va tashqi siyosatini yaxshi bilishi va doimo uni o'z faoliyatida hisobga olishi, tarbiyaviy ishlarni tashkil etishning ilmiy asoslari hamda yangicha usul va metodlarini yaxshi bilishi;

- radio, televideniya va ommaviy axborotning boshqa vositalari orqali berilgan eng so'nggi yangiliklardan boxabar bo'lishi hamda ularning mohiyatini o'quvchilarga yetkaza olishi;

- sinfdan tashqari tadbirlarni tayyorlash va o'tkaza bilishi;

- tuman, shahar, viloyat, respublika miqyosida o'tkaziladigan tadbirlarda ishtirok etishi;

- maktabda o'quvchilar bilan tarbiyaviy ishlarni olib bora-yotganlarga metodik tavsiyalar berib borishi;

- muntazam ravishda o'z malakasini oshirib turishi, o'z sohasi bo'yicha o'tkaziladigan seminarlarda ishtirok etishi lozim.

5.5. Maktabda o'quvchilarning o'z-o'zini boshqarish metodikasi

Ma'naviy-ma'rifiy tarbiya ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari o'z faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi, „Ta'lim to'g'risida“gi, „Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida“gi qonunlar, Prezident farmonlari, hukumat qarorlari, xalq ta'limi vazirligi va boshqa yuqori tashkilotlarning qaror,

buyruq va me'yoriy hujjatlari talablari asosida olib boradi. Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy tarbiya ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari ota-onalar hamda keng jamoatchilik bilan hamkorlikda o'quvchi-yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish, ularning ongiga ona-Vataniga, xalqiga va uning bugungi bunyodkorlik ishiga ehtirom bilan qarash ruhida tarbiyalashga rahbarlik qiladi.

Ma'naviy-ma'rifiy tarbiya ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari lavozimiga kamida 5 yil pedagogik ish stajiga ega bo'lgan qobiliyatli, mahalla, ota-onalar va keng jamoatchilik o'rtasida hurmat-e'tiborga loyiq bo'lganlar tuman (shahar) xalq ta'limi bo'limi tomonidan tayinlanadi va bo'shatiladi.

Jamiyatda yuksak ma'naviy fazilatlarni kamol toptirish, milliy mafkurani shakllantirish, yoshlarni boy tarixiy va madaniy merosimiz, milliy an'analарimizga, umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, Vatanga muhabbat, istiqloл g'oyalariga sadoqat ruhida keng fikrli, sog'lom, jismoniy, aqliy va ma'naviy jihatdan barkamol, iqtisodiy islohotlarning mohiyatini tushunadigan hamda ularni yangi ijtimoiy munosabatlar orqali hayotga tatbiq eta oladigan, milliy g'oya va istiqloл mafkurasi mustahkam bo'lgan shaxslarni shakllantirish direktor o'rinbosari faoliyati maqsadining asosini tashkil etadi. O'quvchi-yoshlar dunyoqarashini shakllantirishda milliy va umuminsoniy qadriyatlar, xalqimizning boy tarixiy, madaniy va ma'naviy merosi asosida ularni vatanparvarlik, mehnatsevarlik, insonparvarlik, iymon-e'tiqod, mehr-shafqatlilik kabi insoniy fazilatlar misolida har tomonlama barkamol avlodni tarbiyalaydi. Shuningdek:

— „Ta'lim to'g'risida“gi Qonun, „Kadrlar tayyorlash milliy dasturi“, Respublika Oliy Majlisi sessiyasi materiallari, Prezident farmonlari, asarlari, nutqlari, hukumatimiz qarorlari, ta'lim boshqaruvi organlari me'yoriy hujjatlari, talablari asosida o'z ishini amalga oshiradi;

— tarbiyaviy ishlarni rejalashtirishda sinf rahbarlarining qiziqishlari, topshiriqlarni qay darajada bajara olishlarini hisobga oladi;

— o‘quvchilarda Vatanga muhabbat, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, Konstitusiyasi va Davlat ramzlariga sadoqat hislarini tarbiyalaydi;

O‘quvchilarning o‘z-o‘zini idora qilish organlari faoliyatida qatnashuvi ularning ijtimoiy faollik sifatlarini shakllantirishning ta’sirchan vositasidir. Bu bolalar va o‘smirlarning demokratiya borasidagi tushunchalarini kengaytiradi.

O‘z-o‘zini idora qilish — tashabbuskorlik va mustaqillik maktabidir. O‘quvchilarning o‘z-o‘zini boshqaruvi o‘qituvchilar tomonidan fan va mashg‘ulotlarning to‘liq o‘zlashtirilishiga, biror kasb o‘rganishiga, Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalanishiga, Vatan himoyachisi bo‘lishiga, maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarda, davlat, jamoat mulkini ko‘z qorachig‘iday asrashga, tabiatni muhofaza etishga ko‘maklashadi. O‘z-o‘zini boshqarish o‘quvchilarni mustaqil hayotga, turmush va jamiyatga mos qilib tarbiyalash, ta’lim muassasasida ma’naviy muhitni saqlash, qo‘shimcha ta’lim olish uchun o‘quvchilar talabnomasini shakllantirishda ko‘maklashadi. O‘quvchilarning o‘z-o‘zini boshqaruvi a’zolari maktab va maktabdan tashqari ta’lim muassasalarida o‘tkazilayotgan barcha tadbirlarda, tanlovlarda, xonalarni jihozlashda faol ishtirok etadilar. Mazkur boshqaruv tashkilotchilik ishi ko‘nikmalarini tarbiyalaydi, umumiy g‘oyalari bilan ahil, jipslashgan o‘quvchilar jamoasini tuzadi. O‘quvchilarning o‘z-o‘zini boshqarish tizimi maktab o‘quvchilari (jamoasi) tomonidan o‘zining faoliyatida demokratik faoliyat tarzlarini chuqur o‘zlashtirish uchun qulay sharoitlar yaratadi. Bu to‘g‘ri taqsimlash, ijro ustidan hisobot va nazoratni yo‘lga qo‘yish, harakatlarni, tashabbuskorlikning uyg‘unligini ta’minlash, musobaqalar uyushtirish, o‘z zimmasiga mas’uliyat olish kabi ko‘nikmalardan iborat.

Tarbiyalanuvchilar davrimiz kishisi uchun zarur bo‘lgan qator axloqiy sifatlarni, chunonchi, jamoat ishiga va unga qo‘shadigan ulushi uchun shaxsiy mas’uliyat, jamoa manfaatlariga sodiqlik, qat’iylik, talabchanlik, jamoat tashabbusini qo‘llab-quvvatlash kabi sifatlarni egallaydi. Maktabda o‘quvchilarning

mustaqil faoliyati barcha pedagogik jamoa bu ishga ma'naviy tayyor bo'lsagina, o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasida o'zaro chuqur hurmat, xayrixohlik, ishonch bo'lgan sharoitdagina tashkil etilishi mumkin. Hech qanday soxtalik va sun'iylik bo'lmasligi kerak.

Barcha o'z-o'zini idora qilish tashkilotlari o'z faoliyati yuzasidan vaqt-vaqtida hisobot berib turishi, so'z va ish birligi saqlanishi, har kim huquqlari va vazifalarini bajarishda ijtimoiy rag'batlantirilishi e'tiborda bo'lishi kerak.

5.6. Sinf dan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarni rejalashtirish metodikasi

Tarbiya jarayonining mohiyatini chuqur bilib, uni tashkil etishda tashabbus ko'rsatish, ishbilarmonlik va epchillik, barcha yangi va ilg'or narsalarni amalda samarali qo'llay bilish maktab o'quvchisi shaxsini rivojlantirish jarayoniga rahbarlik qilish prinsiplaridan biridir. Samarali rahbarlik uslubini maktab hayoti va faoliyatiga tatbiq etishning namunasi bo'lgan jamoaviy va yakka rahbarlikning birga qo'shib olib borilishi bolalar taqdiri, ularning tarbiyasiga pedagoglar jamoasi javobgarligini va direktorning shaxsiy javobgarligini ta'minlaydi. Rejalilik direktorga tarbiyaning barcha masalalarini aniq amalga oshirish istiqbollarini namoyon qiladi.

Mazkur ta'limotga asosan maktabdan tashqari ishlarni rejalashtirish va uning amalga oshirilishiga rahbarlik hamda nazoratni uyushtirib borish maktab ichki boshqaruv tizimida muhim ahamiyat kasb etadi. Sinf dan va maktabdan tashqari ishlarning umummaktab rejasini ma'naviy va ma'rifiy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosari rahbarligida, sinf rahbarlari, metodik birlashmasi, tajribali o'qituvchilar, maktab kutubxonasi, o'quvchi-yoshlar tashkiloti, o'quvchilar uyushmasi, ota-onalar qo'mitasi hamda to'garak rahbarlarining faol ishtirokida tuzish hamda uni maktabning yig'ilishida muhokamadan o'tkazib tasdiqlash maqsadga muvofiqdir. Direktor o'qituvchilar, sinf rahbarlari, tarbiyachilar va o'quvchilarga nisbatan tutgan tizimida birlik

bo'lishiga erishadi, maktabning oila, kattalarning mehnat jamoalari, jamoat tashkilotchilari bilan uzviy hamkorlik qilishiga intiladi.

Maktabning tarbiyaviy jarayoniga rahbarlik qilishda direktor boshlang'ich va o'quv sinflar tarbiyaviy ishida izchillikka rioya qilishga alohida e'tibor beradi, bu bilan ta'lim jarayonida ham, Shuningdek, darsdan tashqari vaqtda ham tarbiyaning uzluksizlik tamoyillarini amalga oshiradi.

Rejalashtirishga qo'yiladigan talablar:

Sinf rahbarining tarbiyaviy ish rejasi — bu majburiy pedagogik hujjatdir. Ish reja choraklik, yarim yillik va bir yillik tuzilishi mumkin. Hozirgi sharoitda tajribalarning ko'rsatishiga binoan yarim yillik rejasidan foydalanish ancha samara bermoqda. Rejalashtirishda quyidagilar nazarda tutilsa, uning samarasi ancha oshadi:

1. Reja mahalliy sharoitga qarab, maktabning joylashgan o'rni, albatta, o'quvchilarning saviyasi, yoshiga qarab mumkin qadar mos tuzilishi kerak.

2. Reja muayyan maqsadga qaratilishi va real (aniq) bo'lishi zarur.

3. Bolalar va o'smirlar uyushmasi bilan kelishilishi lozim.

4. Rejada o'quvchilarning kuzgi, qishki, bahorgi va yozgi ta'tillarida qiladigan ishlari aks etishi kerak.

5. O'tkaziladigan tadbirlarning bajaruvchi shaxslari, mud-dati va bajarilishi, turi aniq ko'rsatilishi lozim.

6. Reja maktab direktori o'rinbosarlari tomonidan ko'rib, direktor tomonidan tasdiqlanishi shart. Rejalashtirishda sinf rahbarining pedagogik tayyorgarligi, tajriba va shaxsiy xususiyatlari juda katta ahamiyat kasb etadi.

Sinfga tavsifnoma berish:

Sinfdan ... o'quvchi bo'lib, ...tasi qizlar va ...tasi o'g'il bolalar. Shulardan ...tasi „Bolalar va o'smirlar“ uyushmasi a'zosi. O'quvchilarning bilim darajalarini nazorat qilishning reyting tizimiga ko'ra a'lochi va o'zlashtirmovchi o'quvchilar soni

Sinf o'quvchilari darslarda ongli intizomga erishgan va sinfdan tashqari ishlarning ko'pgina masalalarini mustaqil hal etadilar. O'quvchilar faol, mehnatsevar va do'stona jamoadir.

Sinf rahbari o'quvchilar haqidagi quyidagi ma'lumotlarni shu bo'linga kiritishi mumkin:

1. Bola qayerda yashaydi?
2. Uning ota-onasi qayerda va kim bo'lib ishlaydi?
3. Oila tarkibi, oilaning madaniy darajasi.
4. Oiladagi o'zaro munosabat.
5. Oiladagi bolaga tarbiya berishning o'ziga xosligi.
6. Bolaning uydagi kun tartibi va maishiy ahvoli.
7. Bolaning uy va jamoat ishlariga ishtirok etishi.
8. Fan to'garaklariga qatnashishi (maktab va maktabdan tashqaridagi).
9. Bolaning maktabdan tashqaridagi do'stlari va tanishlari.
10. O'quvchi yozda qayerda dam oladi?
11. Bola hayotidagi eng muhim voqea-hodisalar.
12. Gazeta va jurnallarga obuna bo'lganmi?
13. O'quvchi salomatligining ahvoli (kasallik varaqasidagi ma'lumotlarga ko'ra).

Tarbiyaviy vazifalar:

1. O'quvchilarning mehnatda va o'zbek xalqining mustaqil davlat qurishdagi bunyodkorlik ishlarida ishtirokini ta'minlash.
2. Yoshlarni baynalmilal va boshqa xalqlarning qardoshlarcha do'stligi ruhida tarbiyalash.
3. O'quvchilarning o'zlashtirmaslik sabablarini aniqlash va bartaraf etish choralari belgilash.
4. O'quvchilarni umumiy o'rta ta'limdan keyingi bosqichga tayyorlash.
5. Yuksak ma'naviyat, imon va e'tiqodli bo'lish, istiqlol g'oyalarini singdirish.
6. Sinfdagi barcha o'quvchilarning bilim darajasini oshirishga erishish.
7. O'quvchilarning ongli intizomi uchun o'qishga va mehnatga to'g'ri munosabati uchun kurash olib borish.

8. O'quvchilar faoliyatini tashkil etishda ularning mustaqilligi va tashabbuskorligini oshirib borish.

9. „Bolalar va o'smirlar uyushmasi“ga kirish uchun tayyorlash.

Savol va topshiriqlar

1. Sinf va maktabdan tashqari ishlarning maqsadini ta'riflab bering.
2. Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarning nazariy asoslari nimalardan iborat?
3. Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarni rejalashtirishga qo'yilgan talablar.
4. Sinfdan tashqari ishlarning mazmunini izohlang.
5. Ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosarining vazifalari nimalardan iborat?
6. O'z-o'zini boshqarish ishlariga nimalar kiradi?
7. O'quvchiga sinf rahbari tomonidan qo'yiladigan talablar nimalardan iborat?
8. Sinfga tavsifnoma bering va uni izohlang.

VI BOB. TARBIYAVIY ISHLARNI TASHKIL ETISHDA SINIF RAHBARINING ISH METODIKASI

6.1. Tarbiyaviy ishlarni tashkil etishda sinf rahbarining oʻrni

Oʻquvchi hali zimmasidagi masʼuliyatni toʻliq his etmasligi, ilm olishning ahamiyati-yu oʻzining qanday qobiliyatga egaligini bilmasligi mumkin. Shu bois oʻgʻil-qizlarimiz mustaqil hayot yoʻlini tanlaguncha kattalar koʻmagiga, gʻamxoʻrligiga muhtoj. Ularning asosiy vaqti maktabda oʻtishni eʼtiborga olsak, bu borada sinf rahbari zimmasidagi vazifalar koʻlami naqadar kengligi oydinlashadi. Taʼlim-tarbiya jarayonini boshqarish, sinfda ahil jamoani shakllantirish, qobilyatini toʻliq namoyon etishi uchun oʻquvchilarga zarur sharoit yaratishda sinf rahbarining oʻrni katta. Chunki u yoshlar taqdiriga daxldor xalqlar, ota-onalar, fan oʻqituvchilari, maktab psixologi, umuman, har bir masʼul odamning taʼlim-tarbiya maqsadlarini birlashtiruvchi asosiy vositachidir. Yoshlarda borliqni anglash, fan sirlarini egallash, ke-lajakda yetuk shaxs boʻlish ishtiyoqi kuchli. Ammo maqsadga qay yoʻl bilan erishish lozimligi xususida yetarli tajribaga ega boʻl-maganlari bois ularni toʻgʻri yoʻlga boshlash lozim. Buning uchun, avvalo, sinf rahbari oʻquvchilarga shaxsiy namuna boʻl-sin. Chunki bola muallimning xatti-harakatlarini doimo kuzatib yuradi, shaxsiy hayotiga qiziqadi. Kiyinish va muomala mada-niyati bilan, mahalla-koʻyda, oilada oʻquvchilarga oʻrnak boʻl-gan, shaxsiy fazilatlarini bilan ajralib turgan pedagog oʻquvchilar ishonchi va hurmatini qozonadi.

Masalan, oʻtmishda saxovatpesha va donishmandlikda mashhur olim boʻlgan ekan. Kun kelib, olamdan oʻtar chogʻi oʻgʻillarini yoniga chorlab, ularga eng nodir adabiyotlar, bitmas-tuganmas xazina — kutubxona va bir dunyo boylikni meros qoldiribdi. Ota hayotdan koʻz yumgach, katta oʻgʻil mol-dunyoni tanlab, boyligiga boylik qoʻshish maqsadida savdo karvonlari bilan safarga otlanibdi, kichigi esa umrini ilmga baxshida etibdi.

Oradan yillar o'tib, katta o'g'ilning karvonini qaroqchilar tunab, o'zi ularning changalidan bazo'r qochib qutulibdi. Bilimli, kamolga yetgan kichik o'g'il esa, o'z aql-zakovati ila farovon hayot kechiraveribdi. Chunki ilmni qaroqchi ham, o'g'ri ham tortib ololmaydi-da. Boylik sarflangan sari kamayadi, bilim esa, aksincha, ortib boraveradi.

Bu kabi rivoyatlar o'quvchilarning maktabdagi eng muhim vazifasi faqat o'qib-o'rganish ekanini tushuntirishda asqotadi. Gohida ayrim yosh pedagoglar bolalarni fanga qiziqtirish uchun sinf rahbari ko'magiga ehtiyoj sezadi. Bunday paytda sinf rahbari o'quvchilarini o'z farzandlaridek yaxshi bilsagina, kim bilan qanday ishlash kerakligini fan o'qituvchisiga aniq ayta oladi. Boshqaruvchilik qobiliyati bor o'quvchilarni sinf sardori, obodonlashtirish ishlari noziri, „Kamalak“ sardori, qatorboshi, o'g'il bolalar klubi yetakchisi, orasta qizlar malikasi etib tayinlash ham yaxshi samara beradi.

Obodonlashtirish ishlari noziri sinfning doimo orasta va tartibli saqlanishini ta'minlasa, qatorboshilar bolalarni darslarda faol ishtirok etishga undaydi. Klub yetakchisi va qizlar malikasi esa tengdoshlarining maktab formasida bo'lishi va xulqini jamoatchilik asosida nazoratga oladi. Ularning boshqa bolalar bilan munosabati hukmronlikka emas, aksincha, do'stona muloqotga, hamkorlik, hamjihatlikka asoslanishini ta'minlash sinf rahbaridan o'ta hushyorlikni talab etadi. Chunki sinfda sog'lom raqobat muhitini yaratish juda muhim.

Teatr, muzey va tarixiy obidalar bo'ylab sayohatlar uyushtirish bolalarning tasavvur doirasini, dunyoqarashini kengaytiradi, ahil guruhni shakllantirishda qo'l keladi. Umuman, mohir rahbar qanday yo'l bilan bo'lmasin, jamoani misoli inoq oilaga aylantiradi. Sog'lom muhit hukmron sinfda hamma bir-birini qo'llab-quvvatlaydi. Bola darslarda sustkashlikka yo'l qo'ya boshlasa, demak, oilada, o'rtoqlari orasida biror muammo yuzaga kelgan yoki sog'lig'i yomonlashgan bo'lishi mumkin. Bunday vaziyatda sinf rahbari ota-onalar bilan ishlashi zarur. Ota-ona hamda o'quvchilarning ma'naviy-madaniy, iqtisodiy qiziqishlari bo'yicha so'rovnomalar o'tkazib, fikrlarini o'rganish ke-

rak. Shunday ekan, sinflarning zimmasidagi mas'uliyatni chuqur his eta oladigan har jihatdan munosib pedagoglarga biriktirish ta'lim-tarbiya smadorligini oshiruvchi muhim omillardan desak, mubolag'a bo'lmaydi.

Sinf rahbari nazoratchi — o'quv-tarbiyaviy jarayonda o'quvchilarning ishtirokini ta'minlaydi (davomatni nazorat qiladi, o'quvchilar uchun kerakli sharoitni yaratishga ko'maklashadi, o'quvchilarning ota-onalarga bo'lgan munosabatlarini aniqlaydi, o'quv-tarbiya jarayoniga e'tiborsizlik, mas'uliyatsizlik, sinfdoshlari va o'qituvchilarga esa hurmatsizlik, manmanlik qilayotgan o'quvchilar bilan yakka holda ish olib boradi).

Sinf rahbari ilm mamlakatiga boshlovchi — o'qishga bo'lgan qiziqish va xohishni tashkillashtiradi (o'quvchilarga qo'yilgan talablar bilan ota-onalar va o'quvchilarni tanishtiradi, tarbiyaviy tadbirlarni tashkil qiladi, mustaqil ishlashda o'quvchilarga yordam ko'rsatadi).

Sinf rahbari axloqli, namunali, ma'naviy ustoz — o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatda hamda o'quvchilar va o'qituvchilar o'rtasida vujudga keladigan ziddiyatlarni hal etishda, o'quv-tarbiya jarayonida ichki tartib-qoidalarga rioya qilishlikda, ularni kerakli me'yorda bajarishlariga ko'maklashadi (o'zini tuta bilish, muomala qilish madaniyatiga o'rgatadi, odob-axloq mavzularida suhbatlar, yakka holda ishlar olib boradi, axloqiy normalarni va ichki tartib-qoidalarni buzgan yoki buzayotgan o'quvchilar bilan ularning haq-huquqlari va vazifalari to'g'risida yakka, jamoaviy suhbatlar o'tkazadi, ularning tartib-intizomiga baho beradi, axloqiy, ijtimoiy, huquqiy mavzularda turli tadbirlar tashkil etadi va boshqalar).

Sinf rahbari madaniyat sohibi — umuminsoniy va madaniy qadriyatlar asosida o'quv-tarbiyaviy jarayonni tashkil qiladi (eks-kursiya tashkil qiladi, teatr, muzey va ko'rgazmalarga jamoa bo'lib boradi, madaniyat mavzusida kecha va suhbatlar o'tkazadi, maktabda tarbiyaviy tadbirlar, bahs-munozaralar o'tkazadi).

Sinf rahbari ijtimoiy pedagog — o'quvchilarning har xil ijtimoiy muammolarini yechishga ko'maklashadi, (uy va maktabda o'zaro muloqot uchun sharoit yaratadi, o'quvchi huquqlarini

himoya qiladi, o'quvchilarda ijtimoiy hayot ko'nikmasini shakllantiradi).

Sinf rahbari o'quvchilarning yaqin do'sti — o'quvchilarni turli xil faoliyatlarga kirishishlariga ko'maklashadi, o'quvchilarga bo'lgan g'amxo'rlikning bir qismini o'ziga oladi (guruhda jamoaviy ijodiy faoliyatni tashkil qilishni shakllantiradi, o'quvchilarga o'zini-o'zi tushunishida, o'ziga-o'zi baho berishida, biror-bir faoliyatga o'z imkoniyati va e'tiborini qaratishiga yordamlashadi (suhat, trening, o'yinlar o'tkazib, o'quvchilar bilan yakka ishlaydi).

Sinf rahbarining tashkilotchilik qobiliyati. Tashkilotchilik qobiliyati — bu shaxs individual xususiyatlarining shunday birikuviki, kishiga u yoki bu ishni tez, ishonchli, o'ziga ishongan holda tashkil etishga imkon beradi. Tashkilotchining umumiy shaxsiy sifatlariga quyidagilar kiradi:

- Chuqur bilimga egalik — talab etilayotgan ishni tashkil etishni bilish;
- Faollik — amaliy vazifalarni bajarishda g'ayrat-shijoat bilan harakat qila olish;
- Tashabbuskorlik — alohida ijodiy faollik ko'rsatish, g'oya va takliflar kiritish;
- Kirishimlilik — o'zgalarga oshkoralik, muloqotga tayyorlik, kishilar bilan aloqaga kirishish ehtiyoji;
- Ziyraklik — hodisalarning mohiyatiga qadar yetish qobiliyati, ularning sabab va oqibatlarini ko'ra olish, asosiysini belgilash;
- Qat'iyat — iroda kuchi, tirishqoqlik ko'rsatish, ishni oxiriga yetkazish mahorati;
- O'zini tuta bilish — murakkab vaziyatlarda o'z hissiyotini, o'z xulqini nazorat qila olish qobiliyati;
- Ishchanlik — chidamlilik, jiddiy ishlarni bajarish qobiliyati, uzoq muddat charchamaslik;
- Ko'zatuvchanlik — ko'ra olish mahorati, yo'l-yo'lakay diqqatga sazovor joylarini belgilash, xotirada tafsilotlarni saqlay olish;

- Mustaqillik — mustaqil hal etish, vazifani o‘zi tomonidan bajarish yo‘llarini topish mahorati, javobgarlikni o‘z ustiga ola bilish;
- Hamjihatlik (uyushqoqlik) — o‘zini ishning zarur tartibiga bo‘ysundira olish qobiliyati, o‘z faoliyatini rejalashtirish, izchillik, ixchamlikni namoyon etish.

Tashkilotchilikning o‘ziga xos xususiyatlari:

Tashkilotchilik — boshqa kishini tushunish qobiliyati, buning uchun go‘yo uning ichki dunyosiga kira olish, uning kayfiyati va ruhiy holatini sezgirlik bilan angay olishi.

Faol ruhiy ta’sir etish qobiliyati — boshqa kishilarga istehzoli kulgidan qat’iy buyruqqacha bo‘lgan vositalardan foydalangan holda ta’sir ko‘rsata olish.

Tashkilotchilik ishlariga bo‘lgan qobiliyat — bu o‘z ustiga ixtiyoriy ravishda tashkilotchilik majburiyatlarini yuklash bo‘lib, atrofnı o‘rab turganlarning ixtiyoridan qat’i nazar, tashkilotchilik ishlariga mustaqil kirisha olish.

Tashkilotchi shaxsining yo‘nalganligi — bu tashkilotchining axloqiy qiyofasi, uning fuqarolik yetukligi, g‘oyaviy e’tiqodi.

Tashkilotchining individualligi. Tashkilotchilarning (shartli ravishda) „tashkilotchi-san’atkorlar“, „tashkilotchi-mutafakkirlar“, „tashkilotchi-amaliyotchilar“ tiplari mavjud.

„Tashkilotchi-san’atkorlar“ boshqalarga jo‘shqin nutqi va imo-ishoralar, „qalb harorati“, istiqbol yutuqlarining obrazli suratlari bilan ta’sir ko‘rsatadi. Unda orzular, xayollar, hissiy ko‘tarinkilik nihoyatda ko‘p.

„Tashkilotchi-mutafakkirlar“ isbot etish mantiqiga, tafakkurdagi izchilikka tayangan holda harakat qiladilar, ishdagi qonuniyatlarni topishga intiladilar. Hodisaning tashqi tomoni ikkinchi darajaga surib qo‘yiladi. Muhimi — mazmun, maqsadga muvofiqlik topish, ishning oqilona mohiyatini ko‘ra olish.

„Tashkilotchi-amaliyotchilar“ o‘zlarining namunalari bilan ishtiyoq uyg‘otishga, qanday ishlashni isbotlash va gapirishdan ko‘ra, uni amalda ko‘rsatishga intiladilar. Ularni amaliy tirishqoqlik, asoslilik ko‘proq xarakterlaydi.

Sinf rahbarining ish faoliyati:

- *O'quv yili boshida:*

- sinf ro'yxatini tuzadi va jurnalni rasmiylashtiradi (o'quv haftasining birinchi yarmida);

- o'quvchilar bilan hamkorlikda guruhning ish rejasini tuzadi va maktabning ma'naviyat va ma'rifat ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari bilan muvofiqlashtiradi (sentabr oyi ichida).

- *Har kuni:*

- sinf jurnalida qatnashmayotgan o'quvchilarni belgilaydi, ularning darslarga qatnashishlari bilan qiziqadi;

- sinf o'quvchilarini o'zini-o'zi boshqarish organlariga pedagogik yordam ko'rsatadi;

- o'quvchilarning tashqi ko'rinishini nazorat qiladi;

- sinfda navbatchilikni joriy etadi va uni nazorat qiladi.

- *Har haftada:*

- fan o'qituvchilari tomonidan sinf jurnalining olib borilishini nazoratdan o'tkazadi;

- tarbiyaviy soat haqida muloqot o'tkazadi.

- *Har oyda:*

- sinf jamoasining turli tadbirlar va ishlarda ishtirok etishini tashkil etadi;

- maktabda sinf jamoasi uchun ajratilgan hududni tozalashni tashkil etadi.

- *Yil davomida:*

- Sinfda uch oyda bir marotaba ota-onalar yig'ilishini o'tkazadi;

- zaruriyat bo'lsa, har oyda bir marotaba;

- sinfda ota-onalar qo'mitasi ishini tashkil etadi.

- *Yil oxirida:*

- sinfning o'tgan bir yil davomida o'quv natijalari va faoliyatini yakuniy tahlil qiladi;

- ma'naviyat va ma'rifat ishlari bo'yicha direktor o'rinbosariga bajarilgan ishlar haqida hisobot beradi;

- sinf faoliyatining yakuniy natijalarini e'lon qilishni tashkil etadi;

- o'quv xonalarini ta'mirlashni tashkil etadi.

6.2. Ma'naviy-axloqiy tarbiyada sinf rahbarining faoliyati

Sinf rahbari o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalar ekan, u o'z faoliyatida quyidagi talablarga rioya qilishi kerak:

- sinf rahbari o'quvchi ota-onasining mansabi, boyligiga qarab bolaga muomala qilmasligi lozim.
- sinf rahbari bolalarga axloqiy me'yorlarni o'rgatishi kerak.
- gerdayishi, manmanlik, tamagirlik, nodonlik kabi illatlar o'qituvchi axloqiga yod sifatlardir.
- xalq nazarida olim hisoblanadigan o'qituvchilar yomon ishlardan, fisq-u fasoddan o'zlarini tiya bilishlari zarur.

Sinf rahbarining ota-onalar bilan to'g'ri muomala qila olishi murakkab, nozik ish. Chunki hozirgi ota-onalarning ko'pchiligi o'rta yoki oliy ma'lumotli kishilar, ular vaqtli matbuot, televideniya, radio orqali ko'pgina pedagogik axborotlarni bilib oladilar. Shunday vaziyatlar ham bo'ladiki, o'g'il yoki qiz bola maktabda o'zboshimchalik qiladi, lekin oilada xushyor va gapga quloq soladi yoki aksincha, oilada muomalasi qo'pol, o'zbo-shimcha, maktabda esa o'zini xushmuomala, intizomli tutadi. Buning sababi nimada? Bunday holatlarning hammasi uchun bir xil sabab va to'g'ri javobni topish qiyin, albatta. Chunki har bir holatda uning sabablari turlicha bo'lishi mumkin. Demak, sinf rahbari va ota-onalarning maqsadlari bir xil bo'lsa ham, ularning hamkorligi, bir-birini tushunishi, muomala munosabatlari qarama-qarshiliklarsiz bo'lmaydi. Sinf rahbarining faoliyati kamol topayotgan kishi shaxsini tarkib toptirishga qaratilgandir. Bu faoliyatning natijalari tarbiyalanuvchining qiyofasida, uning shaxsidagi xususiyatlarida, xarakter va xulq-atvorida o'z aksini topadi. Agar tarbiyachi pedagog nimaga intilayotganini ravshan va aniq tushunmasa, tarbiyalanuvchilar shaxsini takomillashtirishga astoydil intilish bo'lmaydi, balki tarbiyada o'tkaziladigan ish tasodifiy tusga ega bo'lib, buning uchun ajratilgan vaqtni to'ldirish uchungina olib boriladi. Tarbiya faoliyatining maqsadlarini aniq bilmagan va bu maqsadlarni hisobga olmagan holatda to'la qimmatli tarbiya yo'q va bo'lishi ham mumkin emas.

Ma'naviy-axloqiy tarbiyaning maqsadi jamiyat talablariga bog'liq bo'lib, bu talablar, o'z navbatida, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi va jamiyatda yoshlarni o'qitish va tarbiyalash ishlarining hammasi yosh avlodda ma'naviy axloq va e'tiqodni shakllantirishga, ularni Vatanga cheksiz sadoqat ruhida tarbiyalashga xizmat qilishi lozim. Yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash tuzimini takomillashtirishda boshlang'ich maktab muhim o'rin egallaydi. Ma'naviy-axloqiy tarbiya ma'naviy ongni bir maqsadni ko'zlab tarkib toptirish, axloqiy tuyg'ularni rivojlantirish hamda xulq-atvor ko'nikmalari va odatlarini hosil qilishdan iborat.

Sinf rahbari o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashning quyidagi vazifalarini hal etishi kerak:

1) Tug'ilib o'sgan joyiga, O'zbekiston Respublikasiga yuksak muhabbat tuyg'ularini, uning tabiati va kishilari haqida, Vatanning himoyachilari va mehnat qahramonlari to'g'risida, ota-bobolarimiz, ularning dunyo taraqqiyotiga qo'shgan hissalarini to'g'risida ko'proq bilishga intilishni tarbiyalash.

2) O'quvchilarda Vatanimizning boy tarixi, shuningdek, boshqa mamlakatlar to'g'risida, tinchlik uchun kurash haqida, chet ellardagi bolalar tashkilotlari haqida dastlabki tasavvurlarni hosil qilish.

3) Bolalarda o'rtoqlik tuyg'usini, boshqalarga yordam ko'rsatish ishtiyoqini, umumiy foyda yo'lida birgalikda faoliyat ko'rsatishga intilishni tarkib toptirish. Bolalar o'rtasida, o'g'il va qiz bolalar o'rtasida do'stona munosabatlarni rag'batlantirish, sohta o'rtoqlik ko'rinishlariga qarshi kurash olib borish lozim.

4) O'z so'zi va va'dasi uchun, o'qituvchi va jamoa topshiriqlarining bajarilishi uchun mas'uliyat tuyg'usini tarbiyalash.

5) Bolalarda kishilarga to'g'ri munosabatni, keksalar, bemorlar, nogironlarga nisbatan e'tibor va g'amxo'rlikni, xushfe'l va botartib, kamtar va haqgo'y bo'lishini tarbiyalash.

O'quvchilarni barcha kishilarning yaxshi va yomon xatti-harakatlarini farqlay olishga, o'z xatti-harakatlariga va o'rtoqlarining xatti-harakatiga adolatli baho berishga o'rgatishi hamda o'z kuch-g'ayratini o'quvchilarda nopoklik, adolatsizlik, kishilarga

rahm-shafqatsiz bo'lishga nisbatan salbiy munosabatni tarkib topshtirishga qaratishi kerak.

O'quvchilarni tarbiyalash o'qitishga qaraganda ancha qiyin degan fikrni o'qituvchilar orasida tez-tez eshitish mumkin. Ma'naviy-axloqiy tarbiya ta'lim berish bilan mustahkam aloqada bo'lgani holda, o'zining xususiyatlariga ega. Ma'naviy-axloqiy tarbiya o'sib kelayotgan avlodni tarbiyalashning barcha jarayonlarini bilim berish va o'rgatish bilan birga qamrab oladi. Bunday ikkita o'zaro bog'langan tomon: hayotni bilish va unga bo'lgan munosabatni tarkib toptirish jarayonlari ajralib turadi. Hayotni bilish ma'lumot olishning asosiy funksiyasi, unga bo'lgan munosabatni tarkib toptirish tarbiyaning asosi, vazifasini tashkil etadi. Sinf rahbari faqat ta'lim-tarbiyaning birligini emas, balki ularning xususiyatlarini ham ko'ra bilishi muhimdir. Maktabdagi tarbiya inson shaxsini tarkib toptirish yuzasidan olib boriladigan ulkan ishning bir qismi, xolos, u bolaning ilgari tajribalarini hisobga olgan holda tashkil etiladi, undagi barcha yaxshi sifatlarni o'stirib, noto'g'ri tasavvurlar, odatlarni tuzatib borishi va bo'lajak sifatga zamin tayyorlashi kerak. Ma'naviy-axloqiy tarbiya o'quvchi maktabni tamomlagandan keyin ham tugallanmaydi, u butun umr bo'yi davom etadi. Ma'naviy-axloqiy tarbiya ta'lim berish bilan bog'liq bo'lgani holda, o'z xususiyatlariga, o'ziga xos vazifalari, uni tashkil etishning shakl va metodlariga ega bo'lib, maxsus ravishda o'rganilishi lozim.

O'quvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashning muhim sharti ularning o'quv va o'qishdan tashqari xilma-xil faoliyatlarining birligi to'g'risidagi tushunchalar bilan bog'liqdir. O'quv va ma'naviy-axloqiy tarbiya faoliyati bir-birlarini to'ldirishi lozim. Sinf rahbari tomonidan tarbiyaviy bosqichga rahbarlik qilingan taqdirdagina tarbiyada biror maqsadga qaratilganlik, ma'lum bir tizim bo'lishi mumkin. Ma'naviy-axloqiy tarbiyalash, avvalo, tarbiyalanuvchi shaxsining tarkib topish jarayoniga rahbarlik qilishni taqozo etadi. Biror maqsadga qaratilgan tarbiya jarayonida tarbiyalanuvchilarning jismoniy hamda ma'naviy-axloqiy yetukligi o'sib borishiga qarab ularning mustaqilligi va ijodiy faolligi ortib boradi. O'quvchilar jamoasining ongliligi ortib borishi bi-

lan tarbiyachining vazifalari o'zgaradi. Tarbiya davomida tarbiyalanuvchining qarashlari, hayotiy nuqtayi nazari asta-sekin tarkib topadi.

6.3. Sinf rahbarining o'quv faoliyati samaradorligini oshirishga qo'yilgan talablar

Sinf rahbarining faoliyati ko'p qirrali va sermazmundir. U o'zi rahbarlik qilayotgan sinf o'quvchilarini tarbiyalash bilan bir qatorda o'quv yili yoki chorak davomida nimalar qilish kerakligi, bolalar hayotini nima bilan band qilish va tanlangan ish turini qanday amalga oshirishni bexato aniqlash kabi ancha murakkab muammoni yechadi. Bu borada sinf rahbariga turli xil manbalar yordam beradi. O'quvchilarning ayrim xatti-harakatlariga bu xatti-harakatlar namoyon bo'lishining tashkil etishi tajribalarini o'rganish va tahlil qilish asosida o'quvchilarni o'rganishda amal qilishi lozim bo'lgan talablarni shunday ifodalamoq mumkin:

1. Bolalarni o'rganish ularga tarbiya va ta'lim berish sifatini oshirishga bo'ysindirmog'i lozim. O'quvchilarni muntazam tarzda o'rganish asosida boshlang'ich jamoaga hamda alohida o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir etishning yanada samarali usul va metodlarini tanlab olishga ijodiy yondashish mumkin bo'ladi. O'quvchilarning individual xususiyatlari, mayllari hamda qiziqishlarini qayd qilib borish bilangina cheklanib qolish noto'g'ri. Bu o'rganish asosida o'quvchilarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olib, ular bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishni tashkil etish muhimdir. O'z o'quvchilarini yaxshi o'rganish, demak, tashqi tomoniga emas, balki ularning xulq-atvor sabablarini o'rganishga e'tibor bermoq darkor.

2. O'quvchilarni tabiiy hayot va ish faoliyati sharoitida o'rganish. O'quvchi ta'lim jarayonida ijtimoiy foydali mehnatga va jamoat ishiga o'rganishi lozim. O'qituvchilarning o'qituvchi va o'quvchilar jamoasi bilan, ota-onalar va tevarak-atrofdagi kishilar bilan bo'ladigan munosabatlarini o'rganish juda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu munosabatlar jarayonida shaxsning qir-

ralari yanada to'la ochiladi. O'quvchilarni tibbiy ish va kundalik xatti-harakat jarayonida o'rganish o'quvchiga haqiqiy baho berishga yordam beradi.

Sinf rahbari quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. O'ziga yuklatilgan sinfdagi tarbiyaviy ishlarni amalga oshiradi. Bu vazifani bajarayotgan u yolg'iz emas, shu sinfdagi dars berayotgan turli fan o'qituvchilari bilan yaqin hamkorlikda va ularga suyanan holda o'quvchilarda milliy dunyoqarash asoslarini shakllantiradi, axloqiy tarbiyasini rivojlantiradi. O'quvchilarning darsdan tashqari tadbirlarini tashkil etadi va sinf jamoasini mustahkamlaydi.

2. O'quvchilarning bilimga bo'lgan qiziqishi va qobiliyatini o'stirish, har bir o'quvchining individual ruhiy xususiyatlarini hisobga olgan holda kasbga yo'naltirish va hayotiy maqsadlarini shakllantirish sinf rahbarining alohida vazifasidir. Ayni paytda u har bir o'quvchining sog'ligini mustahkamlashga ham katta e'tibor beradi.

3. Sinf rahbarining diqqat markazida o'quvchilarning darsni yuqori o'zlashtirishlarini ta'minlash masalasi turadi. Buning uchun u har bir o'quvchining kundalik o'zlashtirishidan voqif bo'lib turadi. Orqada qolayotganlarga o'z vaqtida, kechiktirmay yordam uyushtiradi.

4. Sinfdagi o'quvchilarning o'z-o'zini boshqarish ishlarini yo'naltiradi, ular ishtirokida sinf jamoasining ijtimoiy foydali ishlaridagi ishtirokini ta'min etadi, maktab miqyosida uyushtirilayotgan muhim tadbirlarda o'z sinfining faol qatnashishini ta'minlaydi.

5. Sinf o'quvchilarining ota-onalari, o'quv kuni o'zlashtirilgan guruhlarining tarbiyachilari, korxonalar va muassasalaridagi, turar joylardagiotaliqqa oluvchilar bilan yaqin aloqa o'rnatadi.

6. Sinf rahbari shu sinfdagi dars berayotgan barcha fan o'qituvchilari o'rtasida o'quvchilarga nisbatan yagona talablar o'rnatilishiga erishadi, ota-onalarga pedagogik bilim tarqatib, oila bilan maktab o'rtasidagi aloqani mustahkamlaydi.

Sinf rahbarining axloqiy obro'si nihoyat darajada yuqori bo'lishi ham bu o'rinda muhimdir. Ana shundagina u tarbiyaviy ta'sirga ega bo'ladi. Tarbiyachining shaxsiy fazilatlari, ma'naviy qiyofasi o'quvchilar ongining va xulqining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Sinf rahbari uchun malaka va ko'nikmalarga ega bo'lishining o'zi yetarli emas. U o'z tarbiyaviy faoliyatida yuksak darajadagi insonparvarlik fazilatlari, o'z ishiga sadoqati, intizomi, odamiyligi, axloqiy sifatlari bilan ham ta'sir o'tkazadi. Chunki tarbiyachilik qobiliyati juda ko'p sifatlarni: chuqur bilim, keng fikrlilik, ishga jon-dildan ko'ngil qo'yish, bolalarga bo'lgan cheksiz muhabbat, muomala, nazokatlik, qalb yoshligi, serzavq, oqil va adolatlilik namunasi, alohida nazokat, sipolik va vazminlik kabi fazilatlarning bo'lishini taqozo qiladi. Tarbiyachilik texnikasi sinf rahbarining asosiy qurolidir. Sinf rahbari pedagoglar, ota-onalar va o'quvchilarni o'zaro bog'lovchi shaxs sifatida barcha tomonlarning nuqtayi nazarini hisobga olishi, harakatlarini bir markazga birlashtirishi, o'zaro aloqalarning to'g'ri bo'lishiga ta'sir o'tkazishi va ayni vaqtda o'zining g'oyasini aniq ifoda eta olishi kerak. Mana shu fazilatlar sinf rahbarining tarbiyaviy ishlari samarasini oshirishga va uning muvaffaqiyatini ta'minlashga yordam bo'ladi.

Sinf rahbari o'quvchilarga puxta bilim berishga, ularning fikrlash qobiliyatini faollashtirishga hamisha g'amxo'rlik qilib boradi. Hatto o'zlashtirishi yuqori bo'lgan sinflarda ham bolalarda ilmga bo'lgan qiziqish va muhabbatni o'stirishga, ta'lim sifatini oshirishga harakat qilish zarur. O'qish jarayonida bolalarda mehnatsevarlik, diqqatni, matonat kabi sifatlarni tarbiyalash bilimni muvaffaqiyatli o'zlashtirishga yordam beradi.

6.4. Maktabdagi tarbiyaviy ishlar tizimida sinf rahbari ishini takomillashtirish

Sinfda asosiy ishlarni yo'lga qo'yadigan, o'quvchilarning birinchi tarbiyachisi va murabbiysi sinf rahbaridir. Maktab rahbari tajribali va obro'li o'qituvchilardan sinf rahbari tayinlaydi. Unga bolalar hayotini yo'lga qo'yish, jamoani uyushtirish va uni

tarbiyalash mas'uliyati, sinfda o'quv-tarbiya ishlariga javobgarlik yuklanadi. U tarbiyachi sifatida o'quvchilarni har tomonlama kamol topishi to'g'risida, ularni mehnatsevarlik, ruhida tarbiyalash to'g'risida, o'quvchilar bilimini oshirish va sinfda tartib-intizomni mustahkamlash to'g'risida g'amxo'rlik qiladi. Sinf rahbari bu ishlarining hammasini havaskor kishi sifatida emas, balki rasmiy, mas'ul shaxs sifatida bajaradi. U maktab rahbarlari oldida, xalq maorifi tashkilotlari oldida o'ziga topshirilgan sinfda g'oyaviy-siyosiy ishlarining ahvoli uchun, tarbiyaviy ishlarining mazmuni va yo'lga qo'yilishi uchun javobgardir. Sinf rahbarining asosiy vazifasi o'quvchilarga tarbiya berish va ularni do'stona bir jamoa qilib jipslashtirishdan iborat. U o'z sinfida dars berayotgan o'qituvchilar olib borayotgan o'quv tarbiya ishlarining xususiyatlarini, ularning o'quvchilarga qo'yadigan talablari hamda o'quvchilar bilan o'zaro aloqalarini o'rganadi, ayrim o'quvchilar xulq-atvori haqida ularga ta'sir ko'rsatish metodlari haqida o'qituvchilar bilan fikrlashib turadi.

Sinf rahbari maktab pedagogik jamoasi va pedagogik kengashining a'zosi. Maktabdagi tarbiyaviy ishlar uslubini o'rganadigan har bir o'quvchi, avvalo, quyidagilarni yaxshi o'rgangan va har jihatdan puxta o'zlashtirgan bo'lmog'i lozim. Ya'ni tarbiyaviy ishlar uslubida umuminsoniy g'oyalarni, ma'lum maqsadga intiluvchanlikni, tarbiyaning turmush bilan, mustaqilligimizning mohiyati bilan aloqasi, jamoada va jamoa orqali tarbiyalashni, tarbiyalanuvchining shaxsiga qo'yiladigan talablar va uni hurmat qilish birligini, tarbiyaviy ta'sirning izchilligini, tizimligi, uzluksizligi, tarbiya o'quvchilarining yoshiga va individual xususiyatlariga muvofiq bo'lishini o'z ichiga oladi. Sinf rahbari qanday sharoitda ishlanmasin, u qanday sinfga rahbarlik qilmasin, butun e'tiborni o'quvchi shaxsiga, uni har tomonlama kamol toptirishga qaratmog'i lozim.

Sinf rahbari olib boradigan asosiy tarbiyaviy ishlar quyidagi qismlarga bo'linadi:

1. O'quvchilarni o'rganish, sinfga rahbarlik qilish sinfnig har qaysi o'quvchisini o'rganishdan boshlanadi. Buning natija-

sida o'quvchilarga individual yondoshishni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan sharoit yuzaga keladi.

2. Sinf o'quvchilar jamoasini tashkil etish va tarbiyalash sinf rahbari ishining asosiy qismlaridan biridir. Sinf rahbari o'quvchilarni inoq va ma'lum maqsadni ko'zlagan jamoaga jipslashtirar ekan, o'quv-tarbiyaviy vazifalarini muvaffaqiyatli hal etish uchun zamin yaratadi.

Sinf birdaniga jamoa bo'lib shakllanib qo'ya qolmaydi. Sinf rahbari bilan birgalikda faoliyat ko'rsatish tajribasi to'plangan taqdirda, faol, ijobiy an'analar barpo etilgan taqdirda, o'rtoqlik aloqalari rivojlanib mustahkamlangan, umummaktab jamoa bilan to'g'ri munosabatlar o'rnatilgan taqdirdagina sinf jamoa bo'lib shakllanadi.

3. O'quvchilar bilim sifatini oshirish hamda ularning tartib-intizomini mustahkamlash. Bilimlarning yuksak darajada bo'lishi va ongli intizom sinfda ta'lim-tarbiya ishini to'g'ri yo'lga qo'yishning eng muhim ko'rsatkichlaridandir. O'quvchilarni ongli intizomlilik ruhida tarbiyalash, ularni demokratik jamiyat, turmush qoidalarini ixtiyoriy bajarishga o'rgatish sinf rahbari faoliyatida katta o'rin tutadi.

4. Darsdan tashqari tarbiyaviy ishlarni tashkil etish va ularni o'tkazish.

5. Bolalar va o'smirlar uyushmasi tashkilotlariga yordam ko'rsatish, ular bilan yaqindan aloqada bo'lish.

6. O'quvchilar ota-onalari bilan ish olib borish.

Maktab tajribasida tarbiyaviy ishlarni tashkil etishning turli usullari tarkib topib, muvaffaqiyatli qo'llanib kelinmoqda. O'quvchilar bilan yalpisiga, yakka-yakka va guruhlariga bo'lib ham ish olib boriladi. Faol o'quvchilar bilan ish olib borish, o'z sinfida dars o'tayotgan o'qituvchilar bilan, o'quvchilarning ota-onalari bilan va korxonalar bilan aloqa bog'lab turish sinf rahbarining tarbiyaviy ish faoliyatida katta o'rin tutadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, sinf rahbarining olib boradigan ishlarini quyidagicha belgilash mumkin: sinf bilan yalpisiga ish olib borish. Uning o'ziga xos xususiyati — sinfdagi hamma o'quvchilarni bir vaqtning o'zida tarbiyaviy tadbirlarga jalb etish-

dan iboratdir. Sinf bilan yalpisiga ish olib boriladigan tadbirlar, odatda, oyiga ikki-uch marta, ba'zan esa, har haftada bir marta o'tkaziladi.

Sinf rahbari faoliyatida sinf burchagi. Maktabda o'quvchilarning o'qish va o'qishdan tashqari ish faoliyatlari o'tadigan asosiy joy shu sinfga birlashtirilgan sinf xonasidir. Bu sinf xonasidagi sinf burchagini sinf rahbari sinf faollari bilan birgalikda tuzadi. Unda sinf jamoasining asosiy hujjatlari va ishini aks ettiruvchi materiallar qo'yiladi. Sinf burchagi sinfning hayoti va faoliyatini, uning yutuq va kamchiliklarini aks ettiruvchi ko'zgudir.

Sinf rahbari malakasini oshirish. Endi ish boshlagan sinf rahbarlarigina emas, balki maktabda ko'p yillardan buyon faoliyat ko'rsatib kelayotgan tajribali sinf rahbarlari ham o'z malakalarini oshirishga muhtojdirlar. Sinf rahbari pedagogika va psixologiya asoslari nazariyasini yaxshi o'rganishi va o'zlashtirishi, hozirgi pedagogik texnologiyalarni va metodlarni, kompyuter texnologiyasini mukammal bilmog'i zarur. Tarbiya masalalariga oid adabiyotlarni muntazam o'qib borishi kerak.

6.5. Sinf rahbarining tarbiyaviy faoliyati samaradorligini oshirish usullari

Sinf rahbari o'quv-tarbiyaviy jarayonning tashkilotchisi, pedagogik mahoratning yuksak namunalari o'rnini qilib ko'rsatuvchi ustoz demakdir. Shunday ekan, sinf rahbarining muhim fazilatlaridan biri uning yaxshi o'qituvchi bo'lishidadir. Sinf rahbari dars olib borishi, o'quv-tarbiya va xo'jalik ishlarini yurituvchi, talabchan bo'lishi hamda o'quvchilarning dildash murabbiysi bo'lishi kerak. Rahbarlik iste'dod va fazilati hayotning o'zida, maktabdagi ish amaliyotida shakllanib, kishidan keng ko'lamdagi bilim va tajribani, muallimlikka xos fidokorlikni, tanlangan ishga cheksiz sodiqlikni talab qiladi.

Hozirgi sharoitda sinf rahbarining fazilati qanday bo'lishi kerak? Bizningcha, hozirgi sinf rahbari dadil, tashabbuskor, bilimdon, madaniyatli, halol va va'dasiga vafodor bo'lishi kerak.

Bunday oqil rahbar har qanday vaziyat va sharoitga to'g'ri yondosha oladi, voqealarga va turmush hodisalariga dadil, odil baho bera oladi, haqiqiy talab va adolatli ish uslubini vijudga keltira oladi, mehribon inson sifatida katta mavqega ega bo'ladi. Obro'-e'tibor inson xususiyatining ichki belgilariga bog'liq bo'ladi. Tashqi vaziyatlar uning rivojlanishiga ko'maklashishi va uni rag'batlantirishi mumkin. Agar rahbarning amaliy va siyosiy xususiyatlari o'zi egallab turgan lavozimga mos kelmasa, natijada o'ziga topshirilgan ish sohasini uzoq vaqt, malakali va samarali idora qila olmaydi. Har bir kishi o'z obro'-e'tiborini o'z mehnati bilan yaratadi.

Sinf rahbari esa, o'z obro'-e'tiborining birinchi va asosiy ijodkoridir. Sinf rahbari mavqeyini uning egallab turgan lavozimi va boshliqlarning qo'llab-quvvatlashi emas, balki uning o'z ishiga munosabati, bo'ysinuvchilar va mehnatkashlarning unga munosabati belgilaydi. Obro'-e'tiborli rahbar sinfnings g'oyat hurmatli rahbari, ustoz va murabbiysidir. Jamiyatdagi boshqaruv tizimini ma'lum boshqarish vazifalari asosida tashkil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Shunga ko'ra uni alohida ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiqdir:

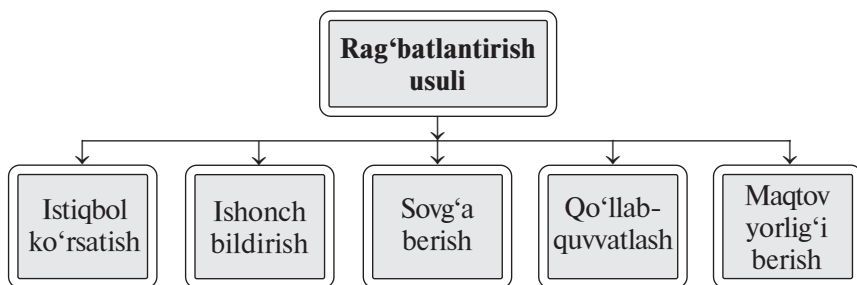
- o'quv jarayonini umumiy tashkil qilish vazifasini bajaradi;
- mustaqil davlatimizga munosib o'quvchilar tayyorlashda asosiy javobgarlardan biri va undagi o'z o'rnini aniqlab olishi;
- o'z faoliyati rejalarini aniq, o'z vaqtida va izchillik bilan bajarishga erishish;
- vazifaning o'ta mas'uliyatli bo'lishini sezish bilan birga unga mos ilmiy, madaniyatli, oqil, adolatli, tadbirkor, tashabbuskor bo'lishga doimo harakatda bo'lish;
- o'z ishini bilishi, mas'uliyatni va javobgarlikni his qilishi lozim;
- yoshlarni milliy-ma'naviy qadriyatlar asosida tarbiyalashga muntazam ravishda e'tibor berish;
- o'zi ishlayotgan sinf va maktab nufuzini oshirishga doimo e'tiborda bo'lish;

- sinf rahbari o'quvchilar bilan ishlashda o'ta sinchkov, ud-daburon bo'lmog'i va tadbirkorlik bilan ish yuritmog'i lozim va u har bir vazifani bajarishda o'quvchilar bilan muloqotda bo'lishi hamda ulardan kelib chiqadigan munosabat natijalariga befarq bo'lmasligi kerak;
- sinf rahbari ota-onalar bilan muntazam ravishda aloqada bo'lib turishi lozim va bu orqali har bir o'quvchining xulq-atvorini o'rganish, uning uyidagi va maktabdagi faoliyatini bilishi hamda o'quvchining o'qish va xulq-atvoridan otonani xabardor qilish, ya'ni ikki tomonlama tarbiyaning bir maqsadga — yetuk mutaxassis va barkamol shaxs bo'lib yetishishiga doimo e'tibor berish;
- o'quv jarayoniga mas'ul;
- o'quv jarayonining samarali bo'lishi o'z zimmasida ekanligini doimo his etish;
- jamiyat taraqqiyotiga mos mas'uliyat negizida javobgarlik doirasi kengayib borishini doimo his qilish;
- sinf rahbari tashabbuskor bo'lishi kerak va u ish yuritishda fidoyi bo'lmog'i lozim;
- ilmga intiluvchi yoshlarga rahbar va ularni mazkur yo'nalish bo'yicha yetaklovchi ekanligini doimo his qilish;
- sinf rahbari o'quvchi: yosh yigit va qizni o'z farzandi, o'sib kelayotgan avlod, g'uborsiz, sofdil, yangilikka intiluvchan qalb egasi va nihoyat ota-ona, murabbiylar ko'rsatgan yo'ldan borishga astoydil bel bog'langan farzand ekanligini doimo esda tutishi kerak;
- o'quvchilarning o'z-o'zini boshg'arishiga sharoit yaratish va bunda faol o'quvchilardan foydalanish;
- o'quvchilarni kasbga tayyorlashda o'sha sohaning mashhur kishilari bilan uchrashuvlar o'tkazish sinf rahbarining asosiy burchlaridan biriga kiradi.

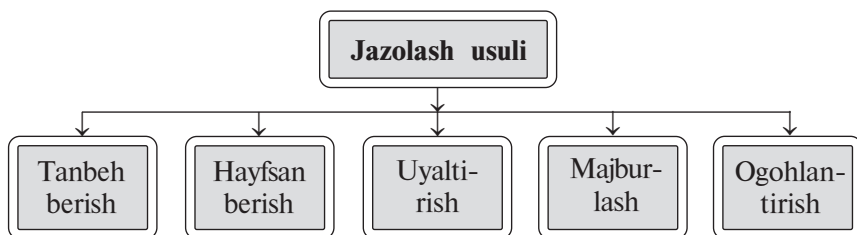
O'qituvchi tarbiya jarayonida rag'batlantirish va jazolash usullarining psixologik-pedagogik asoslarini bilishi shart. Bunda pedagogik bilim eng muhim usul bo'lib hisoblanadi. Talab — bu tarbiyalanuvchining turli vazifalarni bajarishi; ijtimoiy xulq-at-

vor mezonlarini ifodalashi; u yoki bu faoliyatining bajarilishi zarur bo'lgan aniq bir vazifa sifatida namoyon bo'lishi; turli ko'rsatma sifatida namoyon bo'lishi; u yoki bu xarakterda rag'batlantiruvchi yoki uni to'xtatuvchi bo'lishi; oqilona xarakterlarga undovchi bo'lishi mumkin.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining faoliyatini to'g'ri yo'lga solish va ijtimoiy talablarga moslashtirish maqsadida rag'batlantirish va jazolashning quyidagi usullaridan foydalaniladi (7 — 8-shakllar):

7- shakl. Rag'batlantirish usullari.

8- shakl. Jazolash usullari.

Rag'batlantirish va jazolash usulida o'quvchi shaxsi emas, balki ayni vaqtda xatti-harakati, qiziqishlari bolaning individual xususiyati, hodisa yuz berayotgan vaziyat, sabab-oqibatlar nazarda tutiladi. Rag'batlantirish va jazolash qancha tez qo'llanilsa, shuncha ta'siri kamayib ketadi. Rag'batlantirish va jazolash yolg'iz o'quvchiga yoki sinfga yoxud maktab jamoasiga qo'llanishi mumkin.

Yuqoridagi usullardan foydalanish xususiyatlariga alohida e'tibor berish lozim. Rag'batlantirishda yozma, og'zaki, imo-ishora shakllari qo'llaniladi. Imo-ishora bilan boshini qimirlatishi, tabassum va yuz-qo'l harakatlari bilan ma'qullashi yoki yozma ravishda ma'qullashi mumkin.

O'qituvchi maktabda jazo sifatida og'zaki, tanbeh, sinf o'quvchilarining o'rtasida ogohlantirish choralari qo'llashi mumkin.

6.6. O'quvchilarni pedagogik kuzatish metodikasi

O'quvchilarni pedagogik kuzatish, darsda turli xil ko'rsatmali qurollarni kuzatishdan tashqari, o'quv jarayonida o'quvchilarning darsdan tashqari vaqtlarda o'tkaziladigan mustaqil kuzatishlardan ham foydalaniladi. Bu kuzatishlar qisqa muddatli va uzoq davom etadigan kuzatishlar bo'lishi mumkin. Ular o'qituvchi tomonidan tashkil etiladi. O'qituvchi dars vaqtida o'quvchilarga ularning maqsadini tushuntiradi, topshiriqlarni taqsimlaydi va ular bilan birgalikda kuzatish olib borish rejasini belgilaydi. Yo'l-yo'riq berish vaqtida kuzatish izchilligiga, kundalik yuritish tartibiga, kerakli materiallar to'plab, ularni ishlash usullariga alohida e'tibor berish kerak. Turli fan o'qituvchilari mustaqil kuzatishlar uchun topshiriqlar beradilar. Masalan, jamiyatshunoslik bo'yicha o'quvchilar mehnat brigadalari a'zolarining mehnati va dam olishi qanday tashkil etilganligini, estetik tarbiya bo'yicha kinofilmlar, teatr ko'rishlari, badiiy ko'rgazmalarga borishlari, texnikaviy fanlar bo'yicha korxonadagi ishlab chiqarish jarayonini, korxonada chiqadigan mahsulotning, yangi texnikaning xalq xo'jaligida va turmushda ishlatilishini kuzatishlari mumkin. O'quvchilar xilma-xil tajribalarni bajarayotgan vaqtda ham kuzatish ishlari olib boriladi. Kuzatishlarning natijalari mashg'ulotlarda muhokama qilinadi. O'qituvchi yangi materialni tushuntirishda ularga tayanadi. Kuzatishlarning borishida o'quvchilar mustaqil ravishda xulosalar chiqaradilar. O'quv-tarbiya jarayonini boshqarish va rahbarlik qilishda, uning samaradorligini oshirishda rahbar o'rinbosarining sinf jurnallari qanday tutilayotganini nazorat qilib borishi katta ahamiyatga ega.

Sinf jurnali darsda o'tkaziladigan va uyga berilgan mustaqil va ijodiy ishlar tizimi va maktab kursidagi barcha fanlar bo'yicha o'quvchilarning o'zlashtirishlari haqida, baholarning to'plani-shi, darslarda o'quvchilar so'ralishining muntazamliligi haqida, darslarda o'tilgan o'quv materialining jurnalga yozish sifati va hokazolar haqida tasavvur berishi mumkin. Rahbar va uning o'rinbosari sinf jurnaliga qarab darslardagi davomat, darsni qol-dirgan o'quvchilar bilan ishlash haqida, o'quvchilar tez-tez uy vazifalarini bajarmasliklari haqida fikr yuritishlari mumkin.

Sinf jurnallarini har oyda maktab rahbariyati tomonidan kamida ikki marta tekshirish kerak. Tekshiruvdan so'ng jurnalga uning tekshirilgan vaqti va kim tekshirgani yozib qo'yiladi. Max-sus ish kundaligi daftarida esa tekshirish natijalari bo'yicha xulo-salar yozib qo'yiladi, o'qituvchilarga, sinf rahbarlariga aniq tak-liflar, tavsiyalar beriladi. Jiddiy kamchiliklar topilganida maktab bo'yicha alohida buyruq berilishi mumkin. Suhbat yordamida vujudga keladigan masalalarni tez hal etish, ota-onalar bilan ishonchli munosabatlar o'rnatish, o'quvchilar, oilaviy tarbiya sharoitlari haqida qo'shimcha ma'lumotlar olish, ota-onalarga pedagogik bilim berish, bolaning yakka tartibdagi rivojlanishi dasturini va birlikdagi pedagogik harakatlar tizimini ishlab chi-qish ota-onalarning tarbiyaviy qiyin bolalar xulqini tuzatish va o'quvchilar o'rta-sida munosabatlarda vujudga keladigan kelish-movchiliklarni hal etish kabi keng ko'lamdagi ta'lim-tarbiya va-zifalari hal qilinadi. Suhbat o'quvchilarning uyida ham, maktabda majlisdan keyin ham, maktabga o'z tashabbuslari bilan sinf rah-bari chaqirganligi munosabati bilan kelgan ota-onalar bilan ham o'tkaziladi. Aslida sinf rahbari o'z sinfidagi o'quvchilardan har birining ota-onasi bilan suhbat o'tkazishga tayyor bo'lishi kerak. Shunga qaramay, har qanday suhbatning ta'sir etish samara-dorligini oshirish uchun tayyorgarlik ko'rish va ularni o'tkazish yuzasidan eng muhim psixologik-pedagogik talablarga rioya etish maqsadga muvofiqdir. Tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish samaradorligi ko'p jihatdan o'qituvchilar va ota-onalarning muvofiq harakat-lari bilan belgilanishini nazarda tutib, bolaning o'ziga xos psixo-logik xususiyatlarini hisobga olish, uning xulq-atvoridagi eng

kichik chetga chiqishlarga ham o'z vaqtida e'tibor berish kerak, bunga sinf rahbari bilan ota-onalarning ishonchli o'zaro munosabatlarini o'rnatgandagina erishiladi, bunday munosabatlarni o'rnatish va chuqurlashtirish uchun yakka tartibdagi suhbatlardan foydalanish juda muhim. Suhbat ota-onaga ularning o'g'li yoki qizining yomon xulq-atvori yuzasidan e'tiroz bildirishdan, bunda umuman bola haqida shaxs sifatida noxush fikrlar aytishga yo'l qo'yishdan boshlanganda, ota-onalar uchun bolalari har qachon yaxshi ekanligi unutilganida sinf rahbari mutlaqo boshqacha fikr yuritishga duch keladi.

6.7. Sinf jamoasini tashkil etish va uni tarbiyalash

Mamlakatimiz mustaqilligi jamiyatimizning barcha jabhalarida, shu jumladan, oila, uning iqtisodiy, ma'naviy manfaatlarini himoya qilish, sog'lom avlodni tarbiyalash, oilada sharqona tarbiyani tiklash kabi bir qator muammolarni hal etishga imkon beradi. Mustaqillik o'zligini yo'qotgan insonlarni, ya'ni o'z oilasi va farzandlariga befarq bo'lgan ota-onalarni ham insof, mehrshafqat yo'lga boshladi. Qardosh tojik xalqida shunday maqol bor: „Uy farzand bilan obod, dala odam bilan“. Ha, darhaqiqat, har bir oilaning bog'boni o'z mevalari bilan obod. Dala insonning oltin qo'llari bilan kundan-kunga, asrdan-asrga obodonlashib borsa, uy esa yosh go'dakning kundan-kunga mehr, ta'limtarbiya olishi tufayli go'zallashib, gurkirab, yashnab boradi. Odamzod dunyoga bir marotaba kelar ekan, bu dunyodan yolg'iz o'tib ketishni xohlamaydi, orqasida farzandlarining ta'limtarbiyasi, obro'-e'tiborli bo'lib qolishini istaydi. Shunday ekan, ota-onaning farzandga bo'lgan mehr-u muhabbati hamma narsadan ham qimmatliroq bo'lsa kerak. Bola qancha sho'xlik qilmasin, ota-ona uning erkaliklarini ko'taradi. Ota-ona hamisha o'z farzandi uchun hamma narsaga tayyor turadi. Farzandini ko'z qorachig'iday asrab, unga gard yuqishga qo'ymaydi. Shu bilan birga, to'g'riso'z, vijdonli, kamtar, chin do'st, o'zgalarning mulkiga xiyonat qilmaslikka chorlaydi.

Oila bilan maktab hamkorligi barkamol inson tarbiyasidagi muhim omillardan biridir. Maktabdagi o'quv-tarbiya ishlarining yuqori saviyada bo'lishi, o'quvchilarning tarbiyalanganlik darajasi ota-onalariga bog'liqdir. Maktab oila bilan ikki shaklda hamkorlikni amalga oshiradi.

1. Ota-onalar jamoasi orqali.

2. Yakka tartibda ota-onalar bilan olib boriladigan ishlar orqali.

O'qituvchining ota-onalar bilan aloqasida o'zaro bir-birini tushunish, yuksak axloqiy munosabatda pedagogik yondoshuv, xushmuomalalik, shirinso'zlik, hamma ota-onalarga bir xil muomala va to'g'ri talab bo'lishi lozim. Ota-onalar bilan yakka-yakka ishlash ayrim bola tarbiyasidagi qiyinchiliklarning so'dir bo'lishi, oilaviy muammolar, o'quvchilarning o'zlashtirmasligidagi sabablarni aniqlash maqsadida olib boriladi. O'qituvchilik faoliyatining eng murakkab tomonlaridan biri o'quvchilar ota-onalar bilan umumiy til topa olish, ularning hurmatiga sazovor bo'lish, hamkorlikda bola tarbiyasi bilan shug'ullanishdir. O'qituvchi — sinf rahbari, mehribon tarbiyachidir. Sinf rahbarining eng muhim xususiyatlaridan biri — ular o'quvchilar jamoasi bilan to'rt yil hamkorlikda ish olib boradilar. Shu sababdan boshlang'ich sinf o'quvchilarining ota-onalar jamoasi bilan ham ishlashi o'ziga xos xususiyatga ega. Shunday ekan ota-onalar birinchi sinf o'quvchisining ilm dargohidan ko'p bilim va tarbiyaga ega bo'lishi uchun nimalar qilishi kerak?

1. O'qituvchi muqaddas siymo, u sizning maslahatchingiz, uni ardoqlab, obro'-e'tiboriga sadoqatli bo'lishingiz.

2. Sinf va maktab jamoasining ta'lim-tarbiya tadbirlariga faol qatnashib, taklif va mulohazalaringizni aytishingiz.

3. Bolangizga nima yaxshi, nima yomon ekanligini uqtirib, mardona rasm-rusum, udum-an'analarimizdan xabardor qilib, o'qituvchiga ko'makdosh bo'lishingiz.

4. Bolangizning o'quv ishlariga yordam berib borishingiz, uyga berilgan topshiriqlarni bajarishda ularga yordam berishingiz.

5. Maktabning yaqin yordamchisi, ko'makdosh bo'lishingiz, o'z farzandingizning kamoli bilan yashashingiz.

6. Bolangizda maktab, sinf, o'qituvchi va o'rtoqlariga nisbatan yaxshi fikr uyg'otish, chunki 1- sinf o'quvchisining maktab sharoitiga moslashishi ancha murakkab ruhiy holatdir.

7. Farzandingizdan kundalik ish faoliyatdagi munosabatini kuzatib, so'rab borishingiz. Bunday munosabatda *yaxshi, juda yaxshi, marhamat, rahmat, baraka top* kabi sehrli so'zlarni, nojo'ya harakat sodir bo'lgan bo'lsa, „chakki ish bo'libdi“, „men kutmagan edim“ kabi so'zlarni qo'llashingiz.

O'sib kelayotgan yosh avlodga fan asoslaridan chuqur va mustahkam bilim berish, ularni yuqori darajada axloqli qilib tarbiyalash vazifalari ko'proq sinf rahbarining umumiy mehnati jarayonida hal qilinadi. Lekin bu mehnatning muvaffaqiyati ko'p jihatdan ularning kuchlari qanday yo'naltirilganligiga, maqsadlar birligi va harakatlar muvofiqligi qanday ta'minlanayotganligiga bog'liqdir. Maqsadlarni tushunish birligini amalda yuzaga chiqarish, so'ngra bu maqsadlarga erishish jarayonida o'zaro aloqalarni taqsimlash va tashkiliy-pedagogik ishlarni o'z vaqtida to'g'ri amalga oshirish sinf rahbarining muhim vazifasidir.

Pedagoglar jamoasining g'oyatda yuksak birligini, butun kuchining uyg'unligini, ishlarning muvofiqligini ta'minlash ishga layoqatli qilish shartlaridan biridir. Bu muammoni hal qilishning qiyinligi o'z-o'zidan ko'rinib turibdi.

Maktab jamoasi fikr yuritishi, hayotiy tajribasi, ish staji, ma'lumoti va malakasi turli xilda bo'lgan kishilardan iborat. Har bir o'qituvchi qanchalik kuch-g'ayrat sarflamasin, ayrim xodimlar qanchalik kuchli bo'lmasin, agar ular ishga yuzaki qarasarlar, muvaffaqiyatga erishib bo'lmaydi. Yuqorida bayon etilgan fikrlardan ma'lumki, hozirgi kunda pedagoglar va o'quvchilar jamoasining har bir a'zosida pedagogik mehnatga nisbatan ongli intizomni tarbiyalash va uni mustahkamlash maktab ichki boshqaruvi tizimida asosiy masala bo'lib hisoblanadi. Modomiki shunday ekan, umumta'lim maktabining har bir rahbari, undagi jamoatchilik tashkilotlari mazkur masalaga har qachongidan ko'ra bugungi kunda alohida e'tibor bilan qarashlari lozim. Sinf rahbarlari o'rtasida vazifalarni to'g'ri va aniq taqsimlash to'g'ri boshqaruvning muhim shartidir.

Sinfga rahbarlik qilishda rahbar bilan direktor o'rinbosarining vazifalari o'rtasida birmuncha farq bo'lishi kerak. Direktor o'rinbosari sinflarda kundalikning yuritilishini, bolalarning bilimi hamma vaqt to'g'ri hisobga olib borilishini, daftarlar tutish va yozuvni yaxshilashni kuzatib boradi, amaliy tadbirlar belgilaydi. Kuni uzaytirilgan guruhlar ishlariga rahbarlik va nazorat qiladi. Boshlang'ich sinflarda fan asoslarini bo'sh o'zlashtiruvchilar bilan ishlashga rahbarlik qiladi. O'quvchilarga beriladigan topshiriqlarning maktab nizomiga muvofiq talab darajasida bo'lishini, bolalar bilimining to'g'ri hisobga olinishini, kundalik daftarlarning to'g'ri tutilishini uyushtiradi. Maktabdagi mavjud metodik birlashmalarning samarali ishlashini ta'minlaydi. Dars jadvalini tuzadi. O'quv-tarbiya ishlariga oid hisobot ishlarini yuritadi. Maktabning ichki va tashqi jihozlanishi hamda ichki qismning toza, gigiyena talablariga mos, tartibli bo'lishini ta'minlaydi.

6.8. O'quvchilar bilim sifatini oshirish va sinfda intizomni mustahkamlash

Sinf rahbari o'quvchilarga puxta bilim berishga, ularning fikrlash qobiliyatini faollashtirishga hamisha g'amxo'rlik qilib boradi. Hatto o'zlashtirishlari yuqori bo'lgan sinflarda ham bolalarda ilmga bo'lgan qiziqish va muhabbatni o'stirishga, ta'lim sifatini oshirishga harakat qilishi zarur. Mustaqil Respublikamizda xalq ta'limini demokratlashtirish, ta'lim mazmunini takomillashtirish, ta'lim metodlarini faollashtirish borasida sermazmun ishlar qilinmoqda. O'quvchilarni faol va ijodiy bilim olishga o'rgatish maktab tajribasida muhim masala bo'lib, bunda sinf rahbarining shaxsiga katta e'tibor berilmoqda. Shu o'rinda o'quvchilarning bilim sifatini oshirishda sinf rahbarining vazifasi nimalardan iborat, degan savol tug'ilishi tabiiydir. Bular:

1. O'quv mehnatiga ongli munosabatda bo'lish va unga mas'uliyat bilan yondoshish hissini tarbiyalash.

2. Har narsani bilishga qiziqish va bilimga muhabbat uyg'otish.

3. O'quv mehnati madaniyatini oshirish.
4. O'quvchilarni o'quv mehnatida muayyan rejaga amal qilishga o'rgatish.
5. Sinfda o'qish jarayonida o'rtoqlariga yordam uyushtirish.
6. Sinf o'qituvchilari bilan hamkorlik va yaqindan aloqada bo'lish.

O'quvchilarning o'quv faoliyati samaradorligini oshirish borasida sinf rahbari olib boradigan ishlar majmuasi quyidagilardan iborat:

1. *O'quvchilarning o'quv mehnati ustidan tizimli nazorat olib borish.* Sinf rahbari bolalarning olgan ballarini tartibli ravishda sinf jurnalida va kundaliklarda tekshirib turadi. Xulqi uchun baho qo'yadi, darsga kechikib kelish va butunlay kelmay qo'yish sabablarini o'ziga belgilab oladi. Sinf rahbari o'quvchi bilan suhbat o'tkazib, olgan yaxshi baholari uchun uni rag'batlantiradi, kamchiliklarini ko'rsatadi, tushuntiradi, tegishli maslahatlar beradi.

2. *Maktab o'quvchilariga o'quv mehnatining ijtimoiy ahamiyatini tushuntirish.* Tarbiyaviy ishlarni amalga oshirish jarayonida o'qish har kimning shaxsiy ishi emas, balki ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan ish ekanligi o'quvchilarga tushuntirib beriladi. Mustaqil O'zbekiston davlati va uning fuqarolari maktab dargohida chuqur bilimli, hayotga har tomonlama tayyorlangan kishilarning yetishib chiqishini istaydi.

3. *Maktab o'quvchilarining bilimga qiziqishini oshirish.* Bolalarning bilimga va o'quv mehnatiga bo'lgan qiziqishini oshirishning turli shakl va metodlaridan muvaffaqiyatli foydalanish hozirgi kunda maktablarimizda odat tusiga kirib qolgan bir holdir. Chunki o'quvchilarning bilimga bo'lgan qiziqishini oshirishda har bir fandan o'tiladigan dars samarali, qiziqarli, imkoni boricha muammoli va qolaversa, sermazmun bo'lsa, shak-shubhasizki, bu o'zining yaxshi natijasini beradi. Bundan tashqari, har bir darsda ko'rgazmalilik va texnika vositalaridan unumli foydalanilsa, o'quv xonalari turli-tuman fanniy ko'rgazmalar bilan jihozlangan, ozoda, pokiza bo'lsa, ko'zlangan maqsadga erishiladi.

Uy vazifalarining bajarilishini tashkil etishda bolalarga yordam ko'rsatish. Ayrim o'quvchilarning yomon o'qishlarining sa-

babi uy vazifalarini bajarishni to'g'ri tashkil eta olmasliklaridan-dir. Bunday o'quvchilar uy vazifalarini bajarishda saranjom-sarishtalikka ahamiyat bermaydilar, dangasalik qiladilar, tirish-qoqlik bilan vazifa bajarishga intilmaydilar. Shuning uchun ayrim sinf rahbarilari „O'qishni o'rgan“, „To'g'ri yoz“, „Bilim — bizning qurolimiz“ kabi ko'rgazmalar tashkil qiladilar. Bulardan tashqari, sinf rahbarlari tomonidan bolalarga uy vazifalarini to'g'ri bajarishda yordam berish maqsadida tuzilgan quyidagi ko'rsatma maqsadga muvofiqdir:

- Har kuni uy vazifani kundalik daftarga batafsil yozib bor.
- Uy vazifasini ma'lum bir vaqtda bajarishga o'rgan.
- Vazifani maxsus darsxonangda tayyorla.
- Ish joyingni to'g'ri tashkil qilishga o'rgan, stoldan ortiqcha narsalarni olib qo'y.
- Dars tayyorlashni o'rta qiyinchilikdagi fandan boshlab, sekin-asta qiyin fanga o't, so'ng oson fan vazifasini bajar.
- 40 — 50 daqiqadan keyin 10 — 15 daqiqalik dam olish uchun tanaffus qil.
- Dars tayyorlash vaqtida diqqatingni bo'lma, radio eshitma, televizor ko'rma, atrofdagi gaplarga aralashma.
- Yozma ishlarni bajarganingdan keyin uni sinchiklab tekshirib chiq.
- Agar notanish so'z uchrab qolsa yoki masalaga tushunmasang, o'qituvchidan, o'rtoqlaringdan so'rab ol.
- Har kuni ilgari o'tilgan dars materialini qaytarib bor.
- Darsni tayyorlab bo'lganingdan keyin dam ol, ochiq havoda aylan va uy ishlarida kattalarga yordam ber.

Tarbiyaviy ishlarda o'quvchilarni o'rganish.

O'quvchilarni o'rganish o'qituvchining, ayniqsa, sinf rahbarining asosiy vazifalaridan biridir. O'quvchilarni faqat darsdagina emas, balki sinfdan tashqari vaqtda ularga tarbiya berish vaqtida ham, o'quvchilar uylariga borganda ham, har xil sayohatlar va yurishlar vaqtida ham o'rganadi. O'quvchilarning o'ziga xos xususiyatlari, ularning qiziqishlari va mayllarini, ular olgan tarbiya darajasini bilgan holda, ma'lum maqsadga qaratilgan va ta'sirchan reja asosida bo'ladi.

Ma'lumki, o'quvchi shaxsining tarkib topishi va rivojlanishi bir tekis bormaydi. Sinf rahbarining mazkur o'quvchi to'g'risidagi kechagi bilganlari bugunga kelib yetarli bo'lmay qolishi mumkin. Masalan, o'quvchi o'quv yili boshida matematikaga qiziqmas, mazkur fandan uy vazifasini naridan-beri tayyorlab borar yoki mutlaqo tayyorlamas edi, deylik. Sinfga matematikadan yangi o'qituvchi kiradigan bo'ldi. U hamma o'quvchilarni o'z faniga qiziqтира oldi. Mazkur o'quvchi masala va misollarni qiziqib yechadigan bo'lib qoldi. Birmuncha vaqtdan keyin u matematika to'garagiga yozilib, unda faol ishtirok etadigan bo'ldi. Sinf rahbari bu o'quvchi to'g'risidagi oldingi fikrini o'zgartirmog'i kerak. Bu hol o'quvchilarni doimiy suratda o'rganib borish lozimligini ko'rsatuvchi ko'plab misollarning biridir.

O'quvchilar o'z xarakteriga, qiziqishi va mayllariga ko'ra bir xil emas. Ulardan biri birmuncha chaqqon, boshqa bir xili esa, sustkash, uquvsiz, ba'zi o'quvchilar jasur va shijoatkor, boshqa birlari esa, uyatchan va tortinchoq bo'lishadi. Ba'zi bir o'quvchilar o'z tashkilotchiligi va qat'iyatliligi bilan ajralib turishsa, boshqa birlarida esa bu xususiyatlar mavjud emas. Xullas, birliriga o'xshamagan, turli xususiyatdagi bolalardan tashkil topgan bir guruhdir. Ana shu guruhning tarkibida o'sha o'quvchi alohida shaxs sifatida kamol topib boradi. A. S. Makarenko o'zining „Tarbiyaning maqsadi“ degan maqolasida „Biz uchun inson, umuman olganda, bir xilday tuyulsa-da, aslida u tarbiya vositasi sifatida bag'oyat xilma-xildir“, deb juda to'g'ri ta'kidlaydi.

Shunday qilib, o'quvchilarni o'rganishga qo'yiladigan asosiy talablarni quyidagicha belgilash mumkin:

1. Bolalarni o'rganish, ularga ta'lim-tarbiya berish sifatini oshirish.

2. O'quvchilarni o'rganib, ularga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish.

3. O'quvchilarni o'rganishni rejali tarzda va muntazam olib borish.

4. O'quvchilarni tabiiy hayot va ish-faoliyat sharoitida o'rganish.

5. O'quvchilarni xilma-xil metodlar bilan o'rganish.

6. O'quvchilarni o'rganib, ular hayoti va turmush sharoitlari bilan tanishish.

7. Shaxsning alohida xususiyatlarini emas, balki butun shaxsni o'rganish.

6.9. O'quvchilarda ongli intizomni tarbiyalash

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

- a) o'quvchilarda jamiyatga va Vatanga sadoqatni tarbiyalash;
- b) mehnatga bo'lgan axloqiy munosabatni tarbiyalash;
- d) atrofdagi kishilarga axloqiy munosabatni tarbiyalash;
- e) shaxsning o'z-o'ziga, xulqiga bo'lgan axloqiy munosabatni tarbiyalash.

Axloqiy tarbiya vazifalaridan biri — ongli intizomdir. Ongli intizom kishining kundalik faoliyatida, xulq-atvorida, kishilar bilan aloqasida, umumiy dunyoqarashida namoyon bo'ladi. Ongli, intizomli kishining madaniyati, muomalasi kundalik masalalarni hal qilish bilan hayotining mazmuni, yaxshilik va yomonlik, ma'naviy boylik haqidagi tasavvurlari bilan u yoki bu tarzda bog'langandir. Ongli intizom egasi bo'lgan kishi o'z axloqiy burchini to'g'ri anglaydi, o'z xatti-harakatlariga baho beradi, noto'g'ri xatti-harakatni qoralaydi. Intizomli kishi o'z xulq-atvoriga to'g'ri baho berish bilan birga biror xatti-harakat uchun shaxsiy mas'uliyatni his etadi.

Abdulla Avloniy „Intizom deb qiladurgan ibodatlarimizning, ishlarimizning har birini o'z vaqtida tartibi ila qilmoqqa aytilur. Agar yer yuzida intizom bo'lmasa edi, insonlar bir daqiqa yasholmas edilar“, deb ta'kidlaydi. Demak, intizom ruhimizga, fikrimizga ta'sir qiladigan xislat, tartib-odob, ma'naviy quvvatdir. Intizom yaxshi xulqlarning manbayidir. O'quvchilarda ongli intizomni, odobni tarbiyalashda o'qituvchilar o'z xulq-atvorlari, muomala madaniyati bilan namuna bo'lishlari darkor. Chunki ularning yurish-turishi, odobi o'quvchining ichki e'tiqodiga aylanishi va ma'naviyatiga ta'sir etishi kerak. Shundagina o'quvchilar jamiyat va jamoa oldida axloqiy tarbiya talablariga javob

beradigan xulq-atvor egalari bo'la oladilar. Axloq-odob tarbiyasi milliy, ma'naviy, umuminsoniy qadriyatlar asosida amalga oshirilgandagina uning mazmuni yanada boyib boradi. Chunki milliy, umuminsoniy va ma'naviy qadriyatlar axloqiy tarbiyaning hamma tomonlarini qamrab oladi. Ma'naviy-axloqiy tarbiya — ta'lim berish bilan bog'liq bo'lgani holda, o'z xususiyatlari, o'ziga xos vazifalari, uni tashkil etishning shakl va metodlariga ega bo'lib, maxsus ravishda o'rganilishi lozim. O'quvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashning muhim sharti ularning dars va darsdan tashqari xilma-xil faoliyatlarining birligi to'g'risidagi tushunchalar bilan bog'liqdir. Dars jarayoni va ma'naviy-axloqiy tarbiya faoliyati bir-birini to'ldirishi lozim. Pedagog tomonidan tarbiyaviy bosqichga rahbarlik qilingan taqdirdagina tarbiyada biror maqsadga qaratilganlik, ma'lum bir tizim bo'lishi mumkin. Ma'naviy-axloqiy tarbiyalash, avvalo, tarbiyalanuvchi shaxsining tarkib topish jarayoniga rahbarlik qilishni taqozo etadi.

Prezidentimiz erkin fuqaro, ozod shaxs, barkamol inson haqida gapirib, quyidagi to'rt jihatga e'tiborni qaratdi, ya'ni har bir fuqaro:

- o'z haq-huquqini taniydigan bo'lsin, buning uchun kurashsin;

- o'z kuchi va imkoniyatlariga tayanadigan bo'lsin, imkoniyatlarini ishga solib, samarasini ko'rsin;

- atrofida sodir bo'layotgan voqea-hodisalarga mustaqil munosabat bildira olsin;

- shaxsiy manfaatini mamlakat va xalq manfaati bilan uyg'un holda ko'rib, faoliyat yuritsin.

Bular barkamol inson fazilatlari haqidagi aniq va to'liq ta'rifdir. Yuksak darajadagi ma'naviyatga ega inson — fidoyilik, jasorat, mardlik, o'z xalqini sevish, Vatanni qadrlash, ajdodlaridan faxrlanish kabi oliyjanob fazilatlari bilan ajralib turadi. Insonning insonligi, birinchi navbatda, uning ma'naviy-axloqiy jihatdan barkamolligi, pokligi bilan belgilanadi. Ma'naviy-axloqiy barkamollikning asosiy qirralariga, yuqorida aytilganlardan kelib chiqib, quyidagilarni kiritish mumkin: ota-onasi, farzandlari, qarindoshlari, xullas, butun oila a'zolari, qo'ni-qo'sh-

nilari, mahalla-ko'y, qishloqdoshlari va butun mamlakat xalq farovonligi haqida qayg'urishi; tevarak-atrofdagi insonlar unga kerak bo'lganligi singari, o'zi ham ularga kerakli bo'lishga intilishi; odob-axloqi, fe'l-atvorini yoqimli qilishni insoniy burch deb hisoblashi; ota-bobolardan, ajdodlardan yodgor bo'lib qolgan madaniy merosni qadrlashi; milliy qadriyatlarni e'zozlashi va ularga sodiq bo'lib qolishi; vatanparvarlik, xalqparvarlik, insonparvarlik tuyg'ularining barqaror bo'lishi; o'zaro muomalamunosabatda o'rnak bo'lishga moyillik, bironing og'irini yengil qilishni odat qilishi; umumxalq ma'qullagan va hukumat tomonidan qonuniy qabul qilingan Konstitutsiyani hurmat qilishi va unga sadoqat namunalarini amalda ko'rsatishi; Vatanni himoya qilishi, boshqacha aytganda, harbiy-vatanparvarlik tuyg'ulari bilan yashashi; diyonat va adolat, mehr-shafqat va ezgulikni himoya qilishi; va'daga vafoli bo'lishi va hokazolar kiradi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalashda quyidagilarni hisobga olishi kerak:

- tarbiyaning o'quvchilar ruhiyati va yosh xususiyatiga mosligini hisobga olish;

- o'quvchilarning aqliy-ma'naviy munosabatlari ta'sirini o'rganish;

- o'qituvchi-tarbiyachining savodxonlik darajasi, san'ati va mahorati.

O'quvchilarda intizomlilikni tarbiyalashda darslarning ijodiy, noan'anaviy, suhbat, o'yin, bahs-munozara, uchrashuv shaklida bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Xalq pedagogikasi xalqning ijodkorligining mahsuli sifatida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning tarixiy taraqqiyot bosqichini belgilab beruvchi tayanch manbadir. U ko'p qirrali jarayon bo'lib, tarkibiy vositalariga xalq og'zaki ijodi — afsona, rivoyat, ertak, doston, maqol, matal, qo'shiq, latifa, lof, xalq dramasi, askiya kabilar kiradi.

Xalq pedagogikasining muhim qismi bo'lgan xalq og'zaki ijodi ma'naviy qadriyatlarni avloddan-avlodga yetkazishda muhim vosita hisoblanadi. Xalq og'zaki ijodi namunalari chuqur ilmiy asosga ega bo'lmasa-da, ma'naviy qadriyatlarning ikkala guruhga mansub bo'lgan barcha qadriyatlarning devori (insonparvarlik,

bilimdonlik, mehnatsevarlik, adolatparvarlik, kattalarga hurmat, rostgo'ylik, mehmondo'stlik) va boshqalar o'z aksini topgan. Xalq donishmandligining ilohiyot bilan bog'liq janri asotirlarda ezgulik va yovuzlik, adolat va razolat, nur va zulmat, boylik va faqirlik, go'zallik va badxulqlik haqidagi dastlabki qarashlar ilgari suriladi. Xalq ijodining qadimiy shakllaridan biri — afsonalar real hayot haqiqatidan xabar beruvchi xayoliy uydurmalaridir.

Arastu ta'riflaganidek, „Afsona haqiqatdan xabar beruvchi yolg'on haqiqatdir“¹. Rivoyatlarda o'tmishda va kelajak uchun dolzarb bo'lgan insoniyat moddiy va ma'naviy qadriyatlari taraqqiyoti masalalari, ezgu orzu-umidlari, armonlar, quvonchlar, tashvishlar, g'am-qayg'ular, ehtiroslar o'z aksini topadi. Umuminsoniy qadriyatlar rivoyatlar negizida tarixiy shaxslar hayoti, faoliyati, ma'naviy xususiyatlari haqida va turar joylarining nomlanishini o'rganishga intilish bilan bog'liq joyda namoyon bo'ladi. Rivoyatlarda pedagogik namuna asosiy vosita hisoblanadi. Ibn Sino, Amir Temur, Saroymulkxonim, Bobur, Jomiy, Husayn Boyqaro, Alisher Navoiy, Nodira va boshqa tarixiy shaxslar haqidagi rivoyatlar ularning ijodi va faoliyatini o'rganishda pedagogik vosita bo'lib xizmat qiladi va ularga xos muhim fazilatlar: vatanparvarlik, insonparvarlik, mehnatsevarlik, mehr-oqibat, muruvvat, muhabbat kabilarni bo'rttirish, mubolag'alashtirish vositasida haqqoniyligiga ishonch hosil qilinadi.

Xalq pedagogikasida asosiy tarbiya usuli o'git, nasihat hisoblanadi. Bu usulning ifodasi naqllarda yaqqol ko'rinadi. „Naqlar — muayyan asarlardagi bayon orasida kelib, u yoki bu axloqiy mezon va tushunchalar haqida yuzaga kelgan fikrlarni ko'chma ma'noda izohlovchi ta'limiy ahamiyat kasb etadigan majoziy hikoya“. Bular bugungi ta'lim-tarbiya bilan mushtarak olib borilsa, yanada chuqurroq tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, yosh avlodni umuminsoniy va milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash zamon talabi bo'lib kelmoqda. Zero, Prezidentimiz I. A. Karimov ta'kidlaganlaridek, „Biz quradigan jamiyat O'zbekiston xalqining munosib turmushini va

¹ **Beruniy.** Tanlangan asarlar. 2- jild. 25- bet.

erkinligini kafolatlashi, milliy qadriyatlarimiz va madaniyatimiz qayta tiklanishini, insonning ma'naviy-axloqiy barkamolligini ta'minlashi kerak". Buning uchun esa ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida, jumladan, umumiy ta'lim maktablarida xalqimizning azaliy an'analariga, udumlariga, tiliga, diniga, ruhiyatiga asoslanib, kelajakka ishonch, mehr-oqibat, insof, sabr-qanoat, adolat, ma'rifat, insonparvarlik, iymon, e'tiqod, mehnatsevarlik tuyg'ularini har bir yosh ongiga singdirish talab etiladi.

6.10. Sinf rahbari ishini rejalashtirish

O'quvchilarning milliy istiqlol ruhida tarbiyalashda sinf rahbarining roli g'oyatda katta. Sinf rahbari o'z sinfidagi o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berishda maktab rahbarining yaqin yordamchisidir: u o'z sinfida dars oluvchi o'quvchilarning, kamolot va yetakchi tashkilotlarning, ota-onalarning tarbiya sohasidagi ishlarini, faoliyatlarini birlashtiradi, butun sinf va har bir o'quvchi oldiga qo'yiladigan talablarda va ularga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishda birlik bo'lishini, shuningdek, sinfdagi hamma tarbiyaviy ishlarning rejali, tartibli olib borilishini ta'minlaydi. Sinf rahbari darsdan tashqari vaqtda o'z sinfidagi o'quvchilar o'rtasida tarbiyaviy ish olib boradi. Shuningdek, o'quvchilar o'rtasida tashkilotchi va tarbiyachi sifatida ham ish olib borib, o'quvchilarning hammasini bahamjihat, bir jamoa qilib uyushtiradi, bu jamoada tarbiya ishlarini olib boradigan bir obyektgina bo'lib qolmaydi, balki o'zining har bir a'zosini o'zi tarbiyalaydi ham. Bu o'qituvchi shu sinfga bir necha yilgacha rahbarlik qilib boradi. Sinfni bir sinf rahbari ikkinchi bir sinf rahbariga topshirganda har ikkalasi ham butun sinf va har bir o'quvchi bilan olib borilgan tarbiyaviy ishlarni rejali, tartibli ravishda davom ettirishga harakat qilmog'i lozim. Sinf rahbari o'z ishida muvaffaqiyat qozonish uchun har bir o'quvchining nazariy va amaliy bilimlarini chuqur o'zlashtirib olishga doimo harakat qilishi zarur. O'quvchilarning bilim saviyasini kengaytirish choralari ko'rmog'i va ularning darslarni yuksak darajada o'zlashtirib olishlari uchun kurashmog'i kerak. Bu ishda sinf rahbari pedagoglar jamoasiga

suyanmog'i lozim. O'z sinfida o'qitiladigan hamma fanlardan xabardor bo'lgan sinf rahbari shu sinfda dars beruvchi o'quvchilarning ishlarini bir-biriga bog'laydi, o'quvchilarga ta'lim-tarbiya jihatidan ta'sir ko'rsatishi tadbirlari yo'llarini sinf o'quvchilari bilan birgalikda, ular bilan maslahatlashib ishlab chiqadi va bu tadbirlarni amalga oshirish choralarini ko'radi. Sinf rahbari o'quvchilarning yaxshi o'qishi ularning eng birinchi vazifalari ekanini, maktabda o'tiladigan fanlarning hammasi ham muhimligini, bolalar darslarni rasmiyat uchungina, kitobdagina o'qib qo'ya qolmasdan, balki chinakamiga bilib olishlari lozimligini, olgan bilimlarini amalda qo'llay bilishlari kerakligini, shuning uchun mustaqil bilishlari zarurligini tushunib olishlariga yordam beradi. Sinf rahbari o'quvchilarning har jihatdan yetuk kishi bo'lib o'sishlari, ularning aqliy, axloqiy, jismoniy va estetik tarbiya hamda politexnika ta'limi olishlari yo'lida jonbozlik ko'rsatishi, bu sohada o'quvchilarning o'z tashabbuslariga suyanishi, sinfdan tashqari turli ishlarni yo'lga qo'yishi va bolalar maktabdan tashqari muassasalari bilan aloqa bog'lashi kerak. Sinf rahbari sinfdagi barcha o'quvchilarning, o'g'il va qiz bolalarning o'qishiga va umumiy ishda do'stona, hamjihat, bir jamoa bo'lib o'qishlariga yordam berishi, o'g'il va qiz bolalar bir-birlarini hurmat qilishlarini o'rgatishi lozim. Sinf rahbari o'quvchilar maktabga kelgan birinchi kundan boshlab, ular o'rtasida tarbiyaviy ishlarni yo'lga qo'yib, tarbiyaviy ish shakllarini sinfdagi bolalarning yoshiga qarab murakkablashtirishi, bolalarning har bir yoshda hosil qilgan madaniy xulq malakasini mustahkamlab borishi lozim.

Sinf rahbari o'z rahbarligidagi sinfda dars beruvchi o'qituvchilar bilan, o'quvchilarning ota-onalari bilan, yetakchilar bilan, maktab kutibxonachisi bilan, maktab shifokori bilan, kerak hollarda esa, maktabdan tashqari muassasa pedagoglari bilan hamda bolalar uy tarbiyachilari bilan aloqada bo'lishi lozim. Sinf rahbari ba'zan ayrim o'qituvchilarning darsiga kirib o'tiradi (bir o'qituvchining o'rniga ikkinchi bir o'qituvchi tayin bo'lganda ularning ta'lim-tarbiyaviy ishida birlik bo'lishini kuzatish uchun ketma-ket 2 — 3 darsga kirish tavsiya qilinadi), to'garak mash-

g'ulotlari vaqtida qatnashadi. Sinf rahbari ota-onalar bilan mustahkam aloqa bog'lab, zaruriyat tug'ilganda, ota-onalar bilan birgalikda bolalarga ta'sir qilish va ularning kamchiligini tuzatish choralari ko'radi va belgilangan choralarni bolalarning ota-onalari bilan birgalikda qattiq turib amalga oshirishga harakat qiladi.

Oila bilan aloqa bog'lash usullaridan biri sinf rahbarining ota-onalarni suhbat uchun maktabga chaqirishidir. Ota-onalarni o'quvchilar intizomni buzgandan keyin yoki o'qishda orqada qola boshlagandan keyingina suhbatga chaqirmay, balki oldinroq chaqirishni odat qilish kerak. Shuningdek, intizomni buzgan yoki yaxshi o'qimagan bolalarning uylariga borish bilangina kifoyalanmay, balki yaxshi tarbiya namunalaridan foydalanish va umuman, bolaning oila hayoti bilan tanishish uchun ham o'quvchilarining uylariga borishlari lozim.

Sinf ota-onalar majlisini yilda to'rt marta, ya'ni yilning har bir choragida o'tkazib turish lozim. Bundan tashqari, birinchi va ikkinchi sinflarda o'quv yili boshlanishi oldidan ham ota-onalar majlisi o'tkazilishi kerak. Bu majlislarda sinf rahbari ota-onalarni sinfdagi ta'lim-tarbiya ishlarining ahvoli bilan, bolalarning yoshi oshgan sari tarbiya sohasida tug'iladigan yangi vazifalar bilan tanishtiradi. Sinf rahbari, ba'zan, ayrim o'quvchilar yordamida ota-onalarini sinf hayotidan olingan amaliy misollarda pedagogikaning asoslari bilan tanishtiradi. Ba'zi ota-onalarni boshqa kishilar oldida hadeb uyaltiraverishi va kamsitaverishdan saqlanish kerak. Sinf rahbari ota-onalar majlisidan keyin har bir ota yoki ona bilan yakka-yakka suhbat qilmog'i lozim. Ota-onalarga o'quvchilarning daftarlarini va boshqa shu kabi ishlarini ham ko'rsatishi zarur. Ota-onalar yig'ilishida o'quvchilar o'z ishlaridan vaqt-vaqti bilan hisob berib tursalar maqsadga muvofiq bo'ladi. Lekin bunday hisobot uzoq cho'zilmasligi, o'z ishini ko'pchilik oldida chiqib ko'rsatishga tayyorlangan bolalarni uzoq kuttirib qo'ymasligi kerak. Sinf rahbari ota-onalar faolligini aniqlashi va o'z atrofiga to'plashi lozim. Bu faol o'quvchilarning maktab va oilada belgilangan tartib-qoidalarga rioya qilishlarini, darslarni o'zlashtirishlarini nazorat qilib borishda sinf rahbariga yordam beradi. Darslarini o'zlashtirmay

qolgan o'quvchilarga ayrim hollarda sinf rahbari yordam beradi. O'quvchilarning uyiga borib ularning ahvoli bilan tanishadi. O'quvchilarning darslarini o'zlashtirmaslik, darsga kelmay qolishlik yoki darsga kechikib kelish sabablarini aniqlashida sinf rahbariga yordam beradi, muhtoj o'quvchilarga moddiy yordam berish choralarini ko'radi. Sayohatlar o'tkazishda, sinfdan tashqari ishlar olib borishda, o'quvchilarning dam olishlarini to'g'ri yo'lga qo'yishda yordam beradi.

Sinf rahbari olib boradigan tarbiyaviy ishlarining muvaffaqiyat qozonishi ko'p jihatdan uning aniq reja bilan ishlashiga va ishlarini yaxshi hisobga olishga bog'liqdir. Sinf rahbarining umummaktab rejasida asosida tuzgan ish rejasida sinfdagi o'quvchilar jamoasining hayotini ma'lum bir yo'lga solishi va o'quvchilar bilan ota-onalarning o'quvchilarga ko'rsatadigan tarbiyaviy ta'sirida birlik bo'lishini ta'minlashi lozim. Sinf rahbarining ish rejasida tarbiyaning umumiy vazifalariga, sinfning xususiyati talab qiladigan aniq vazifalarga va maktab oldida turgan navbatdagi vazifalarga muvofiqlashtirib tuzilishi kerak. Sinf rahbari o'quvchilar bilan olib boradigan tarbiyaviy ishlarining choraklik rejasini tuzib, maktab rahbarining tasdig'iga topshiradi. Sinf rahbariga, ayniqsa, birinchi marta ish boshlagan sinf rahbariga yangi sinf topshirilganda maktab ma'muriyati sinfdagi o'quvchilar bilan tanishib chiqishi uchun ma'lum muhlat berishi lozim, busiz tarbiyaviy ishlar rejasini tuzib bo'lmaydi. Sinf rahbari o'quvchilar o'rtasidagi tarbiyaviy ishlar rejasini tuzib chiqishi oldidan shu sinf haqidagi hamda ayrim o'quvchilar haqidagi tavsifnomani e'tibor bilan o'qib chiqadi.

Pedagoglar kengashida reja to'g'risida berilgan ko'rsatmalarni ham nazarda tutish lozim. Mana shularning hammasi sinf bilan olib boriladigan barcha ishlarni yaxshi o'ylab olishga imkon beradi. Sinf rahbari o'quvchilar bilan olib boradigan individual ishlarini turli vaqtda o'tkazadi. Sinf rahbarining rejasida sinfdagi hamma o'quvchilar bilan oyda ikki-uch marta darsdan bo'sh soatda uchrashuv ko'zda tutiladi. Darsdan bo'sh soatlarida o'quvchilar majlisi o'tkazish, ekskursiyaga borish va sayr qilish, badiiy havaskorlik to'garaklarining o'yin-kulgi ko'rsatishiga tay-

yorgarlik ko'rish ishlari rejalashtirilishi mumkin. Bunday soatlarda sinf rahbarining o'zigina so'zlab, o'quvchilarning ba'zi nashatinigina eshitib o'tiradigan „suhbatlar“ o'tkazishga yo'l qo'yish yaramaydi. Sinf rahbarining chorak uchun tuzgan rejasida o'quvchilar va ota-onalar bilan o'tkaziladigan majlislarning muhlati ko'rsatilishi ham kerak.

Sinf rahbari sinf hujjatlarining, birinchi navbatda, sinf jurnalining yaxshi yuritilishini doimo tekshirib boradi. U sinfdagi hamma o'qituvchilarning o'quvchilar bilimiga qo'ygan baholarini sinf jurnaliga o'z vaqtiga yozib borishlarini, darsda nimalar o'tilayotgani va shu dars yuzasidan o'quvchilarga uyda ishlashga beriladigan topshiriqlarning yozib borilishini kuzatib boradi. Sinf rahbari har kuni ayrim o'quvchilarning qancha darsda bo'lganini yozib boradi va har bir chorak uchun hisobot tuzib chiqadi. Sinf rahbari o'z sinfidagi o'quvchilarning shaxsiy papkalarini yuritadi va bu papkalarni maktab idorasida saqlaydi. Yuqorida aytilganidek, o'quvchining shaxsiy papkasida bolani maktabga qabul qilish to'g'risida ota-onalarning bergan arizasi, bolaning yoshi to'g'risidagi hujjat, shifokor ko'rigidan o'tganligi to'g'risidagi ma'lumotnoma, darslarni o'zlashtirishi to'g'risidagi tabeli va har yili berilgan tavsifnomalar saqlanadi. Sinf rahbari sinf to'g'risida yillik hisobot yozib, uni maktab ma'muriyatiga topshirishi kerak. Sinf rahbari sinfda tarbiya ishlarining qanday ahvolda ekanligi to'g'risida har bir chorak oxirida og'zaki axborot beradi. Sinf rahbarining ishi murakkab va xilma-xildir. Bu ish uchun ancha ma'lumotli bo'lish talab qilinadi. Maktabda, rahbarning rahbarligi ostida, sinf rahbarlarining bilimi va pedagoglik malakasini oshirish, amaliy ishlarga doir muhim masalalarni muhokama qilish uchun sinf rahbarlari seminar tashkil qilishi zarur.

6.11. Maktabning o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosarining vazifalari

Maktabning o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari eng yaxshi va tajribali o'qituvchilardan tayinlanadi. O'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari maktabda ta'lim-tarbiya ishlarining

barcha sohalarida rahbarning yordamchisidir. Maktabning o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari o'z ishi uchun bevosita maktab rahbari oldida javobgardir. U barcha ta'lim-tarbiya ishlarining to'g'ri olib borilishini, o'quvchilar bilimining to'g'ri hisobga olinishini va o'qitishning yuqori sifatli bo'lishini ta'minlaydi. Shuningdek, maktabning umumiy rejasini va maktab rahbari bilan o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari o'rtasidagi ish taqsimotini ko'zda tutib, o'zining amaliy ish rejasini tuzib chiqishi kerak. Bu rejada aniq tadbirlar ko'rsatiladi. Rahbar bu rejani tasdiqlaydi va bajarilishini kuzatib boradi. O'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari ham rahbar singari „ichki tartib-qoidalar“ga binoan maktabning javobgar xodimi hisoblanadi.

O'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari o'z mutaxassisligi bo'yicha dars beradi. Lekin darsi kuniga ikki soatdan oshmasligi kerak. U o'qituvchilarga berilgan barcha huquq va imtiyozlardan foydalanadi.

O'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari maktabning ta'lim-tarbiya ishlariga rahbarlik qilishda quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. U davlat dasturlarining o'z vaqtida va aniq bajarilishini kuzatib boradi. Ammo bu kuzatish faqat faktlarni qayd qilishda, ayrim fanlarning o'quv materialini yuzaki o'tish va kechikib bajarish kabi hollarni yozib borishdan iborat bo'lmasligi kerak. Kamchilik va nuqsonlar aniqlanishi bilan o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari darhol ularning sababini o'rganishi hamda bu kamchiliklarni tugatish va o'quv kursining to'la ravishda o'tilishi uchun zarur choralar ko'rishi lozim.

2. O'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari o'qituvchilarning darsiga kirib, o'qitish sifatini kuzatib boradi. U darslarning yuksak g'oyaviy, siyosiy, nazariy saviyada o'tkazilishiga erishmog'i kerak. Bu sohada o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosarining roli juda katta. U maktab rahbari singari, har kuni kamida ikkita darsni kirib ko'rishi zarur. Darslarga kirish ma'lum maqsadga qaratilishi, muayyan vazifalarni ko'zda tutishi lozim. Masalan, darsni kirib ko'rishda u ma'lum bir o'qituvchining ish tizimini o'rganishni, o'quvchilarning biror fandan ol-

gan bilimlari darajasini yoki ma'lum sinflardagi o'quvchilarning bilim darajasini aniqlashni maqsad qilib olmog'i mumkin. O'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari kirgan har bir dars yozma tahlil qilinib, alohida daftarga yozib qo'yilishi ma'qul.

Maktab o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari metodika ishlariga quyidagicha rahbarlik qiladi:

1. Shu yilda maktab oldiga qo'yilgan vazifalarni nazarda tutib, maktabdagi metodika ishlari rejasining loyihasini tuzib chiqadi.

2. Metodik hujjatlarning to'g'ri yuritilishini kuzatib boradi, pedagoglar yig'ilishi va metodik kengashlarga ma'ruzalar tayyorlashda yordam beradi.

3. O'qituvchilar orasida tajriba almashish, yosh va tajribasi kam o'qituvchilarga yordam berish ishlarini yo'lga qo'yadi. Bu ish o'z kasbini yaxshi bilgan o'qituvchilarning yosh, tajribasi kam, ishga yangi kelgan o'qituvchilarning darsiga kirishi va ularga har xil ko'rsatmalar berishi, metodika jihatidan yuksak saviyada o'tkazilgan dars namunalari ko'rsatish maqsadida yosh o'qituvchilarni tajribali o'qituvchilarning darslariga taklif etish, nazorat ishlarining mavzusi va mundarijasi masalalarida maslahatlar berish kabi shakllardan iborat bo'ladi.

Maktab hayoti murakkab va ko'p qirrali hayot yo'lidir. Binobarin, maktab rahbarlarining vazifalari ham xilma-xil. O'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosarining yuqorida ko'rsatib o'tilgan hamma ishlarini tizimga solish, aniqlash va rejalashtirish maqsadida ularni o'quv yilining asosiy davrlariga taqsimlash yaxshi natija beradi. Ma'lumki bunday asosiy davrlar uchta:

1. Yangi o'quv yiliga tayyorgalik ko'rish.

2. Mashg'ulotlarning boshlanishi va butun yil davomida ta'lim-tarbiya ishlarining borishi.

3. Imtihonlar va o'quv yilining tugallanishi.

Yangi o'quv yiliga tayyorgarlik davrida o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari maktabga taalluqli barcha buyruqlar bilan, yangi darsliklar, o'quv qurollari va ta'lim-tarbiya mavzularida va gazetalarda bosilgan eng muhim maqolalar bilan yaxshi tanishib chiqishi kerak. U o'qituvchi kadrlarni taqsimlash loyihasini tayyorlashi, o'quv dasturlarini o'tish uchun taqvim-rejalarni qan-

day tuzish haqida o'qituvchilarga yo'l-yo'riqlar berishi zarur. O'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari maktabning yangi o'quv yilidagi ta'lim-tarbiya ishlari rejasining asosiy qoidalarini ishlab chiqishi, o'zining ish rejasini hamda maktabning sinfdan va maktabdan tashqari ishlar rejasini ishlab chiqishi kerak. U kuzgi yakuniylarining yaxshi o'tkazilishi va 1 — 4- sinfda yozgi topshiriqlarning bajarilish tadbirlarini ko'radi. O'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari bilan birgalikda imtihonlar haqidagi qonun-qoidalarga to'la rioya qilishini qattiq va puxta nazorat qilib turishi zarur. U o'qituvchilarning o'quvchilar bilimiga oshirib baho qo'yishiga ham qarshi kurashishi kerak. Shuningdek, hamma imtihonlar yakunlanib bo'lib, natijalar chiqarilgach, maktabning yillik hisobotini tuzishda rahbarga yordam beradi.

O'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari maktab ishini chuqur va har tomonlama bilgan taqdirdagina o'qituvchi va o'quvchilarning ishlariga aniq va amaliy rahbarlik qila oladi. Bu rahbarlik vazifasiga ko'tarilgan o'qituvchi bir yoki ikki fanning mutaxassisidir.

O'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari quyidagilarni bilishi zarur:

1. O'rta maktabda o'qitiladigan hamma fanlarning dasturlarini va ularning uqtirish xatlarini, xususiyl metodikalarini, darsliklarini, ko'rgazmali qurollarini.

2. Sinfdan va maktabdan tashqari ishlarning metodlarini.

3. O'quvchilar tashkilotlari bilan ishlash metodlarini.

4. O'quvchilar bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlar nazariyasi va amaliyotini.

5. Bolalar adabiyotini.

6. Maktab gigiyenasi va ta'lim-tarbiya psixologiyasi masalalarini.

7. Rahbarlik qilish, nazorat qilish, hujjatlar yuritish va hisobga olish metodlarini.

Maktab o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari bularni bilmasa, rahbarlik qila olmaydi. Shuning uchun u o'z malakasini hormay-tolmay, har taraflama oshirib borishi zarur. Unga bu sohada o'qituvchilar malakasini oshirish instituti, pedagogika

xonalari, xalq maorifi bo'limlari, har turli seminarlar, qisqa muddatli kurslar va tajriba almashish kabilar yordam beradi.

Maktabning o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari ham rahbar kabi ta'lim-tarbiya ishlariga to'g'ri rahbarlik qilish uchun zarur bo'lgan mustaqillik nazariyasi bilan qurollangan siyosiy bilimdon kishi bo'lishi kerak. O'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosarining o'qituvchi va o'quvchilar oldidagi obro'si uning o'z ishini qanchalik bilishiga bog'liq. O'quvchilar o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosariga faqat jadvallarni tuzuvchi va maktabning ichki tartib-qoidalarini nazorat qiluvchi kishi debgina qaramasdan, balki ta'lim-tarbiya ishlari sohasidagi bilimdon rahbar, qimmatli va foydali ko'rsatmalar bera oladigan metodist va nihoyat mohir pedagog deb qarashlari lozim.

Savol va topshiriqlar

1. Tarbiyaviy ishlarni tashkil etishda sinf rahbarining ishini izohlang.
2. Tarbiyaviy ishlarni tashkil etish usullarini aniqlang.
3. Sinf rahbarining vazifasi nimalardan iborat?
4. Ma'naviy-axloqiy tarbiyani izohlang.
5. Maktabda o'quv faoliyati samaradorligini oshirishga qo'yilgan talablar nimalardan iborat?
6. Maktabdagi tarbiyaviy ishlar tizimida sinf rahbari ishini takomillashtirish yo'llarini ayting.
7. O'quvchilarni pedagogik kuzatish deganda nimani tushunasiz?
8. Maktabning o'quv ishlar bo'yicha direktor o'rinbosarining vazifalariga nimalar kiradi?

VII BOB. MAHALLA, OILA VA MAKTAB HAMKORLIGINING UZVIYLIGINI TA'MINLASH

7.1. Mahalla tarixi

Mahallalar qadim-qadimdan ezgulik beshigi, tarbiya o'cho-g'i, yashash tarzi, milliy udumlar, urf-odat va an'analar shakl-langan maskan bo'lib kelgan. Odamlarni bir-biriga mehr-oqibat-li, muruvvatli, saxovatli qilib qo'yishda, o'ziga xos jamoani shakllantirishda mahallalar juda muhim ahamiyat kasb etadi. Zotan, bugungi kunda mahallalar davlat boshqaruvining birin-chi bo'g'inlari, asosiy ustunlari sifatida e'tirof etilayotgani ham bejiz emas. Mahalla — yurtimizda asr-asrlar mobaynida shakllan-gan tamoman o'ziga xos, butunlay sharqona o'zini o'zi boshqa-rish tizimidir.

O'rta osiyo muhitida jamoa, mahalla bo'lib, bir-biriga mehr-oqibatli bo'lib yashaydigan insonlar, davr qanchalik o'zgar-masin, tarix sinovidan o'tgan o'z qadriyatlariga sodiq bo'lib ya-shashni ma'qul ko'rar ekan, buni zamonoviy fikrlaydigan, dun-yoga teran nazar tashlaydigan odam to'g'ri tushunishi, tan oli-shi va uni hurmat bilan qabul qilishi lozim. Azaldan o'zbek mahallalari chinakam milliy qadriyatlar maskani bo'lib kelgan. O'zaro mehr-oqibat, ahillik va totuvlik, ehtiyojmand, yordamga muhtoj kimsalar holidan xabar olish, yetim-yesirlarning bo-shini silash, to'y-tomosha, hashar va ma'rakalarni ko'pchilik bilan bamaslahat o'tkazish, yaxshi kunda ham, yomon kunda ham birga bo'lish kabi xalqimizga xos urf-odat va an'analar, avvalambor, mahalla muhitida shakllangan va rivojlangan.

Muhtaram Prezidentimiz Islom Karimov „Yuksak ma'na-viyat — yengilmas kuch“ asarlarining birinchi bobidagi „Ma'na-viyatni shakllantiradigan asosiy mezonlar“ deb nomlangan fas-lida mahalla boshqaruvi, uning ma'naviyatimizni shakllantirish-dagi o'ziga xos o'rni va mavqeyiga alohida to'xtalib o'tadilar. Bu asarda mahallaning azaldan milliy qadriyatlar maskani bo'lib kelgani aytilib, jumladan, shunday yoziladi: „Xalqimizga xos

o'zini o'zi boshqarish tizimining bu noyob usuli qadim-qadimdan odamlarning nafaqat tilida, balki dilida, butun hayotida chuqur joy egallagani bejiz emas. Biz „Mahalla — ham ota, ham ona“ degan hikmatli naqlni ana shu hayotiy haqiqatning ifodasi sifatida qabul qilamiz“.¹

Shuningdek, muallif mustaqillik yillarida mahalla hayoti bilan bog'liq ko'plab qadriyatlar, udum va an'analarimiz qayta tiklanib, zamon talablari asosida boyib borayotganini alohida qayd etadilar. „Mahalla“ tushunchasining Konstitutsiyamizga kiritilishi esa, Yurtboshimiz tarafidan siyosatning xalqchilligiga dalolat sifatida tilga olinadi, bunga „Kuchli davlatdan — kuchli jamiyat sari“ degan tamoyilning amaliy ifodasi sifatida qaraladi.

Milliy tariximizga xolis baho berishga kirishdik. Bir vaqtlar hukmron mafkura badnom qilgan ne-ne zotlar nomi tiklandi. Bular orasida sohibqiron Amir Temur, buyuk avliyolarimiz — Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni, Xoja Ahmad Yassaviy, Xoja Baho-uddin Naqshband, Xoja Ahror Valiy va boshqalar, buyuk islom olimlari — Imom Buxoriy, Burhoniddin Marg'iloniy, Imom Moturidiy, Imom Termiziy va boshqalar, sho'ro qatag'oniga uchragan, asarlarni o'rganish taqiqlab qo'yilgan Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon va boshqalar bor.

7.2. Mahalla — demokratiya beshigi

Mahalla — noyob ijtimoiy tuzilma. U asrlar osha xalqimiz jamoaviy hayotining ajralmas uzviy bo'g'ini sifatida namoyon bo'lib kelgan. Shu bois Mustaqillik yillarida mahallaga davlat darajasida e'tibor qaratilib, uni yanada rivojlantirish borasida qator ishlar amalga oshirildi. Jumladan, Yurtboshimiz tashabbusi bilan 2004- yil 29- aprelda „Fuqarolar yig'ini raisi (oqsoqoli) va uning maslahatchilari saylovi to'g'risida“gi Qonun qabul qilinib, hozirga qadar bo'lib o'tgan saylovlar uning talablari asosida amalga oshirildi. Yurtimizda Istiqlol sharofati bilan ro'y bergan tub o'zgarishlar sababli hamda mamlakatimizda demo-

¹ **Islom Karimov.** Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. Toshkent: „Ma'naviyat“ nashriyoti, 2008, 122- bet.

kratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasida belgilangan vazifalar doirasida ishlab chiqilgan va bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan „Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida“gi va „Fuqarolar yig'ini raisi (oqsoqoli) va uning maslahatchilari saylovi to'g'risida“gi qonunlar yangi tahrirda qabul qilindi. Shu asnoda „Fuqarolar yig'ini raisi (oqsoqoli) va uning maslahatchilari saylovi to'g'risida“gi qonunga hamyurtlarimizning ijtimoiy faolligini, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari rolini yanada oshirishni ta'minlaydigan qoidalar kiritildi. Jumladan, saylovlarni o'tkazishning asosiy yo'nalishi sifatida muqobillik prinsipi belgilab qo'yildi. Bu bo'lajak fuqarolar yig'ini raisi (oqsoqoli) va uning maslahatchilari saylovida ushbu lavozimlarga ikki va undan ortiq nomzodlar ko'rsatilishini ta'minlaydi.

Qonunda Oliy Majlis Senati Kengashi tomonidan ushbu saylov arafasida hamda uni o'tkazish davrida fuqarolar yig'inlari raislari (oqsoqollari) va ularning maslahatchilari saylovini tashkillashtirish va o'tkazishga ko'maklashuvchi komissiya, shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahri, tumanlar va shaharlar hududida tegishlicha komissiyalar tuzilishi belgilangani, ularning vakolatlari aniq ko'rsatilgani bu tadbirni tizimli tashkil qilish hamda yuksak saviyada o'tkazish imkonini yaratadi.

Qonunda fuqarolar yig'ini raisi (oqsoqoli) lavozimi nomzodlariga qo'yiladigan talablar yanada kuchaytirildi. Aniqrog'i, u O'zbekiston fuqarosi bo'lishi, qoida tariqasida, oliy ma'lumotli, bevosita saylovga qadar kamida besh yil tegishli hududda doimiy yashayotgan bo'lishi, tashkilotchilik qobiliyatiga, davlat organlarida yoki nodavlat, notijorat tashkilotlarda yoxud tadbirkorlik va boshqa xo'jalik faoliyati sohasida ish tajribasiga, shuningdek, katta hayotiy tajribaga va aholi o'rtasida obro'-e'tiborga ega bo'lishi lozimligi qayd etildi. Bu yuksak ma'naviyatli, boshqaruvchanlik qobiliyatiga ega bo'lgan, fuqarolar yig'ini hududida yashaydigan, uning muammolari va aholining talab-ehtiyojlarini teran his etadigan, o'zini odamlarning issiq-sovug'iga mas'ul deb biladigan vijdonli fuqarolarning rais etib saylanishiga imkoniyat yaratadi.

Zero, yangi tahrirdagi mazkur qonun hayotimizga yaxshi o'zgarishlar olib kirishiga, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining nufuzi yanada oshishiga, xalqning ularga ishonchi har qachongidan mustahkamlanishiga xizmat qilishiga shakshubha yo'q.

7.3. O'quvchilarni mehnatsevarlikga o'rgatishda maktab, oila va mahalla hamkorligi

Bola shaxsining shakllanishida butun ijtimoiy voqelik, xususan, uning o'zi tug'ilib o'sgan oila muhiti hal qiluvchi vazifani bajaradi. Oiladagi turmush madaniyati, mehnat xarakteri, ota-onaning axloqiy saviyasi ijtimoiy masalaga, bolaning komil inson bo'lib yetishishiga ta'sir ko'rsatadi. Mehnat tarbiyasi — hozirgi kun tarbiyasining zarur sharti, shaxsdagi professional barkamollikning asosidir. Mamlakatimizda umumdavlat ishi bo'lgan ana shu tarbiya, ya'ni o'quvchi yoshlarni ijtimoiy ishlab chiqarishning turli sohalaridagi mehnat faoliyatiga tayyorlash, asosan, maktabning o'rta va yuqori sinflarida amalga oshiriladi. Lekin bu ishning muvaffaqiyatli bajarilishi boshlang'ich sinflarda va oilada turli darajada tayyorlanishga bog'liq. Bolalarga mamlakatimizda har qanday mehnat sharaflari ekanini, halol mehnat qilgan kishi yuksak qadrlanishini, mehnatdan qochadigan axloqsiz odamlarni hech kim hurmat qilmasligini, boshqalar hisobiga yashash, umuman, aqlli, zukko odamga to'g'ri kelmasligini maktabdan, ota-onalarning suhbatlaridan va ularning kuzatishidan iloji boricha ertaroq bilib olishlari lozim. Mehnat tarbiyasini oilada ham muvaffaqiyatli tashkil etishga imkoniyatlar ko'p. Bolaning boshlang'ich mehnat faoliyatida ota-onalarning mehnatga bo'lgan munosabatlari, harakatlari namuna sifatida xizmat qiladi. Bolalar artofidagi „mehnat“ni ko'rib tursa ham mehnatsevarlik fazilati tarkib topaveradi. Bunda ota-onalar o'ylab, ehtiyotkorlik bilan ish ko'rishlari lozim. Masalan, bolalarni mustaqillikka o'rgatishda ularga kiyinish usullarini tushuntirib, ko'rsatib berish lozim. Bola eshikdan kirib kelgan ustki kiyimlarini tartibsiz holda yechib tashlamasdan, aksincha, maxsus kiyim ilgichga ilishga

odatlanishlari zarur. Oilada bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda, maktab, mahalla bilan hamkorlikda ularning yoshlariga mos topshiriqlar berib borish, kundalik vazifalarni taqsimlab, mehnatsevarlikni tarbiyalash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

O'quvchilarni tarbiyalashda oila, mahalla, maktab hamkorligi vazifalari.

Bolalarga ta'lim berish jarayonini amalga oshirish borasida kichik Vatan bo'lmish mahallaning vazifalari:

— mahalla faollari tomonidan tarbiya muassasalari bilan birgalikda amalga oshirilishi kerak bo'lgan masalalarni muhokama qilishda, oqilona yechimlarni topishda faollik ko'rsatishi;

— mahalla o'z hududidagi ijtimoiy va iqtisodiy yordamga muhtoj oilalarni aniqlab, ularni qo'llab-quvvatlab va farzandlarining bilim hamda tarbiya olishlariga bosh-qosh bo'lishi;

— ma'nan nosog'lom oilalarni mahalla yig'inlarida muhokama qilish, jamoatchilik choralari ko'rish;

— mahalla hududidagi o'quv-tarbiya muassasalariga iqtisodiy yordam ko'rsatilishini qo'llab-quvvatlashi;

— ota-onalar orqali bolalarni tashabbuskorlik, mehnatsevarlik, milliy g'urur, vatanparvarlik, milliy odob, baynalmilallik kabi xislatlarni singdirishni har tomonlama rag'batlantirishi;

— mahallada istiqomat qilayotgan xalq ustalari, san'atkorlar, ziyolilar va barcha ijod ahlining imkoniyatlaridan foydalanib, turli to'garak va „Usta-shogird“ rusumida bilim va kasb berish faoliyatini tashkil qilishi;

— mahalla hududidagi ishlab chiqarish korxonalari tomonidan mahallada istiqomat qilayotgan va moddiy qiynalgan yoshlar uchun ish joylari tashkil qilishi;

— har bir yosh fuqaroda O'zbekistonga, uning tabiatiga muhabbat, obodonchiligi uchun javobgarlik ruhini shakllantirishi.

O'quvchilarni tarbiyalashda oila, mahalla, maktab hamkorligi jarayonida maktabning vazifalari:

Bolalarga ta'lim-tarbiya berishda maktab va pedagoglarning asosiy vazifalari O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlis to-

monidan qabul qilingan „Ta’lim to’g’risida“gi Qonunining, „Kadrlar tayyorlash milliy dasturi“ va respublika rahbariyatining dasturiy fikrlari mazmunidan kelib chiqqan bo’lishi kerak, ya’ni:

— maktabda bolaga biror-bir kasb-korni egallashi uchun mustahkam poydevor yaratish;

— o’quvchi-yoshlarning sport turlari bilan shug’ullanishlariga yordam berish, ularning bo’sh vaqtlarini tashkil qilish;

— bolalarga ta’lim berishni ilg’or pedagogik texnologiyalar, zamonaviy o’quv-uslubiy dasturlar asosida tashkil etish, o’quv-tarbiya jarayonlarini jahon andazalariga mos ravishda ta’minlash;

— o’quvchilarning imkoniyatlari va qiziqishlari tahlilidan, iqtisodiy va ijtimoiy muhitdan kelib chiqib, ularni turli soha bo’yicha kasb asoslariga yo’naltirish va ta’limda tabaqalashtirilgan yondashuvni joriy etish;

— Yoshlarni (16 yosh va undan yuqori) dunyo andazalariga mos bilim olishlari, kasb tanlashlari, mustaqil hayotga tayyorgarliklarini ta’minlash. Ularning imkoniyatlari darajasida ta’lim olishlariga, tanlagan kasblari bo’yicha ish bilan ta’minlashlariga, iqtisodiy mustaqil bo’lishlariga shart-sharoit yaratish. Vatan, davlat va jamiyat oldidagi fuqarolik burchlarini ado etishga javobgarlik hissini to’la shakllantirish, mustaqil oila ko’rishga tayyorlash.

O’quvchilarni tarbiyalashda oila, mahalla, maktab hamkorligini amalga oshirish mexanizmi:

„Kadrlar tayyorlash milliy dasturi“ning 4- bo’lim 6- bandida „Muassis tashkilotlarning, mahalliy hokimiyat organlarining, savdo-sanoat doiralarining, jamoat tashkilotlarining, fondlarning va homiylarning vakillarini o’z ichiga oluvchi vasiylik va kuzatuv jamoat boshqaruvi tizimi joriy etiladi“, deb belgilab berilgan.

O’zaro hamkorlik ishlarini boshqarish uchun joylarda o’z tarkibiga mahallalar faollari, obro’li ota-onalardan, o’quv-tarbiya muassasalarining tajribali xodimlaridan, mahalla hududida joylashgan turli tashkilotlarning xodimlaridan iborat muvofiq-lashtiruvchi jamoatchilik kengashlari tuzilishi kerak. Jamoatchilik kengashi o’z zimmasiga olgan vazifalardan kelib chiqib o’z tarkibida turli yo’nalishlarda faoliyat ko’rsatadigan kichik tashabbuskor guruhlarini tuzishi mumkin. Jamoatchilik kengashi ma’-

lum bir muddatga mo'ljallangan ish dasturini tuzish va uni mahalla yig'inida tasdiqlab olib, amalga oshirishi zarur bo'ladi.

Qayd etilgan tadbirlar davra suhbatlaridan, biror-bir mavzuga yoki muammoga qaratilgan kengash va majlislardan, mahalla ahlini birlashtiruvchi, ularni sog'lom turmush tarziga yetaklovchi ko'rik-tanlovlar, musobaqa, bellashuv, uchrashuvlar va turli sanalarga bag'ishlangan anjumanlardan iborat bo'lishi mumkin.

Joriy qilingan jamoatchilik kengashi o'z faoliyati to'g'risida mahalla ahliga har chorakda bir marotaba hisobot beradi. Zarurat tug'ilganda o'quv-tarbiya muassasalari, mahalla faollari, mahalla hududida joylashgan tashkilot, korxona va idoralarning ta'lim-tarbiya yuzasidan olib borilayotgan ishlari to'g'risida hisobotlarni tinglab, ularga amaliy va nazariy yordam berishi ish samarasiga va uning izchilligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Kengash mahalla hududida istiqomat qilayotgan, o'z farzandlari tarbiyasiga befarq ota-onalarga nisbatan davlat boshqarav idoralari, huquqni himoya qilish tashkilotlari bilan hamkorlikda turli ma'muriy choralarni qo'llashi mumkin.

Kengash tashabbusi bilan biror-bir dolzarb mavzuda favqulodda mahalla yig'inlari, o'quv-tarbiya muassasalarining pedagogik kengashlari yoki boshqa zarur tadbirlar tashkil qilib o'tkazilishi mumkin. Kengash mahalla hududida o'zbek milliy tarbiya an'analarini tiklash, turli madaniy tadbirlar o'tkazish, bolalar va kattalarning bo'sh vaqtlarini tashkil etish borasida maktablar, o'yingohlar, madaniyat muassasalari, sport inshootlari, o'smir-lar klublari, maktabgacha va maktabdan tashqari muassasalar ishini muvofiqlashtiradi. Kengash o'tkazilgan tadbirlarni tahlil qiladi, bu borada uslubiy maslahatlar tayyorlaydi va bu tadbirlarni ommaviy axborot vositalarida yoritadi. Kengash yosh avlodni tarbiyalashda mahalla, maktab va oila hamkorligi tasarrufiga kirgan masala va muammolarni mahalla hududidagi o'quv-tarbiya muassasalari, tashkilot va idoralari ishi rejalashtirilishi va amaliyot dasturlariga kiritilishida ularning bahamjihatligini ta'minlaydi. Yuqorida aytilganidek, ota-onalarning mehnatga bo'lgan munosabati bolaga kuchli tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi. Oiladagi va o'zidan katta sinfdoshlari, mahalladagi faollarning mehnatsevarligi

kichiklarga mehnat namunasiga aylanadi. Ota-onalar, maktab bolaning qiziqishi va maylini o'z vaqtida payqab, ulardan iste'dodni rivojlantirish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratib berishlari lozim. Bu esa bolalarda kattalar mehnat yutuqlaridan faxrlanish hissini tarbiyalab, ularga ergashishga undaydi.

Oilada olib borilgan yaxshi mehnat tarbiyasi bolalarning muvaffaqiyatli o'qishiga yaxshi zamin bo'lib xizmat qiladi. Ota-onalar shuni unutmasliklari kerakki, maktabda ham bolalar bilan mehnat tarbiyasi olib boriladi, mehnat va ijtimoiy foydali mehnat darslari o'tiladi. Mehnat ko'nikmasiga ega bo'lmagan bolalar bu darslarda bir qancha qiyinchiliklarga duch kelishadi. O'g'il-qizlarni barcha mehnat turlariga tayyorlashda maktab, oila, mahalla hamkorligida bolalarni yangi hayotga tayyorlash faqat ijobiy natija beradi. Vaqtning qadriga yetish, daqiqalarni e'zozlash, uning barcha imkoniyatlaridan oqilona foydalanish hozirgi kunning muhim shioriga aylangan bir paytda ota-onalarning, kattalarning ibрати bolalar uchun o'rnak bo'lishi kerak. „Kadrlar tayyorlash milliy dasturi“da uzluksiz ta'limga alohida e'tibor berilgan. Uzluksiz ta'limning boshlang'ich nuqtasi oila hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining „Ta'lim to'g'risi“dagi Qonunining 5- bob 30- moddasida ota-onalar yoki qonuniy vakillarning vazifalari quyidagicha ko'rsatib o'tilgan: „Voyaga yetmagan bolalarning ota-onalari yoki qonuniy vakillari bolalarning qonuniy huquqlari va manfaatlarini himoya qilishlari shart hamda ularning tarbiyasi, maktabgacha, umumiy o'rta, maxsus, kasb-hunar ta'limini olishlari uchun javobgardir“.

Ana shulardan kelib chiqib, har bir ota-ona, maktab, mahalla farzandlar oldidagi fuqarolik burchlarini his etishlari lozim. Jamiyatimiz uchun yuqori malakali, raqobatga qodir mutaxassislarni tayyorlash uchun maktab, ota-onalar va mahalla hamkorlikda olib boriladigan kasbga yo'naltirish ishlarini takomillashtirish, yangi shakl va usullarni izlab topish va bunga keng jamoatchilikni ham jalb etish kerak. O'quvchi maktabda ta'lim tarbiya olish bilan birgalikda shaxs sifatida shakllana boradi. O'zining jamiyatdagi o'rnini sinfdoshlari, qolaversa, murabbiy, mahalladagi ilg'or hunarmandlar bilan taqqoslay boshlaydi. O'zi-

dagi yaxshi jihozlarni namoyon etishga intiladi va o'zgalar ichida ajralib turishga harakat qiladi. Xuddi shu paytdan boshlab umumiy o'rta ta'lim maktablarida faoliyat ko'rsatuvchi o'qituvchilar, sinf rahbarlari, mehnat ta'limi o'qituvchilari kasb-hunarga yo'l-lash sohasidagi dastlabki ma'lumotlarni bera boshlashlari lozim. O'quvchilarning o'zlari uchun munosib kasblar tanlashlarida ota-onalarning roli alohida o'rin tutadi. Sinf rahbari, maktab ruhshunosi kasb-hunarga yo'naltiruvchi mutaxassis va maktab shifokori bilan hamkorlikda ish olib borib, o'quvchining psixologik-pedagogik xaritasidan yozilgan tashxis natijalariga asoslanib, kasbiy maslahat berishlari lozim. Buning uchun, avvalo, ota-onalarning o'z farzandlari haqida fikrlarini bilish kerak.

Pedagogik faoliyatimiz va tajriba-sinov ishlarimiz natijasida umumta'lim maktablarida xalqimizning milliy, tarixiy an'analardan, qadriyatlaridan foydalanish darajasini va saviyasini aniqlashimiz uchun mahalla bilan hamkorlikda ish olib borish faqat ijobiy natija beradi. Ma'lumki, mahallalarda hunarmandchilik texnika rivoji bilan birgalikda takomillasha bordi va turli ixtisosliklar: kulolchilik, duradgorlik, temirchilik, miskarlik, binokorlik, sartaroshlik, o'ymakorlik, zargarlik, zardo'zlik, bo'yoqchilik, tunikaso'zlik kabilar ajraldi. Mahallalarda ochilgan bunday hunarmandchilik shoxobchalariga bolalarni qiziqtirish, maktab, oila, mahalla hamkorlikda, hunarmandchilikka oid ko'rgazmalar tashkil etish, ushbu tanlovda ishtirok etgan o'quvchilar mehnatiga ijobiy baho berish o'quvchilarning o'sha kasbni egallashlari uchun aniq manba bo'lib xizmat qiladi. Qadimgi manbalarda aks ettirilgandek, Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand, Xiva va Qo'qon shaharlarida me'morchilik, quruvchilik inshootlari keng rivojlangan. Shu bois hunar va kasb haqida mahalla oqsoqollari, momolar ham o'zlarining hayotlarini farovon o'tkazishlarida o'rgangan hunarlari foyda berganini ta'kidlashadi. Maktab, oila, mahalla hamkorlikda mehnat ta'limi avlodni mehnat qilishga tayyorlashni shakllantirish, kelajagi buyuk davlat qurishda amaliy ishtirok etishga intilish ko'nikmasini tarkib toptiradi. Barchamizga ma'lumki, yosh o'quvchilar qaysi ustoz shirinso'z, yaxshi muomalada bo'lsa, bola qalbiga yo'l topa

olsa, unga bog'langan holda o'sha kasbga bo'lgan qiziqishi ortadi. O'z kasbiga fidoyi bo'lgan har bir o'qituvchi o'zining tarbiyalayotgan o'quvchisining kelajagiga bafarq bo'la olmaydi.

7.4. Tarbiyaviy ishlarni amalga oshirishda pedagogik mahorat va uning asosiy tamoyillari

Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar konsepsiyasida tarbiyaviy tadbirlarni takomillashtirish zaruriyati alohida ta'kidlangan: siyosiy tuzumning o'zgarganligi, yangicha iqtisodiy munosabatlarning shakllanib borishi, tarbiyaviy ishini yaxshilashda davr talabiga javob beradigan yangicha tamoyillar, g'oyalar, ish uslubiyatlarini ishlab chiqish hamda o'qituvchining ijodkorlik faoliyatini qaytadan qurmoq lozimdir.

Tarbiyaviy ishlarga yangicha munosabat mustaqillik ma'naviyati negizi asosida hukumat qarorlarida, xalq ta'lim tizimida, islohotlarda, olimlar va ijodkor o'qituvchilarning izlanishlarida o'z aksini topmoqda.

Prezidenimiz I. A. Karimov o'zlarining „O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari“ risolasida shunday deb yozgan edi: „Xalqimizning kelajagi uchun suvday, havoday zarur bo'lgan bunday sohalarga birinchi va eng katta homiy — davlatning o'zi. Ma'naviyat juda nozik tarbiyaviy soha, buni o'zbilarmonlikka tashlab qo'yib bo'lmaydi“. „Maqsadimizga erishishimiz, yangi jamiyat qurishimiz, siyosatda ham, iqtisodda ham, ma'naviyat sohasida ham barcha islohotlarning taqdiri o'sib kelayotgan yosh avlodga bog'liq“. „Yurtiga, Vataniga muhabbat, insonparvarlik tuyg'ulari xalqimizning qon-qoniga singib ketgan azaliy xususiyatdir. Ana shu noyob insoniy fazilatlarni asrab, avaylash va yanada takomillashtirish, farzandlarimizni ozod va demokratik O'zbekistonning munosib o'g'il-qizlari etib tarbiyalash masalasi ma'naviyat yuzasidagi ishlarimizning asosiy yo'nalishini tashkil etmog'i lozim“.

O'zbekistonning uzluksiz ta'lim tizimidagi barcha o'quv muassasalari yosh avlodga milliy istiqlool mafkurasini shakllantirishda, ma'naviyatni milliy merosimiz bilan birgalikda, yosh

vatanparvarlarni tarbiyalashda yangacha ish uslublari asosida ijodiy yondashmoqdalar. Ijodkor ilgʻor oʻqituvchi-tarbiyachilar oʻz faoliyatlari jarayonida tarbiyaviy ishlarni tashkil qilishda quyidagi mahorat tamoyillarini asos qilib oladilar:

- tarbiyaviy tadbirlar oʻtkazishdan maqsad milliy maʼnaviyatni yosh avlod ongiga singdirishdan iborat ekanligi;

- tarbiya jarayonining milliy va umuminsoniy qadriyatlar bilan bogʻlab, bola qalbiga va ongiga taʼsir koʻrsatish;

- tarbiyaviy ishlarni oʻquvchilar jamoasini jipslashtiruvchi omillar bilan boyitib, tarbiyaning taʼlim bilan uzviyligini taʼminlash;

- tarbiya jarayonida bolalarning tarbiyalanganlik darajasini aniqlash va ijobiy tomonlarini oʻstirish;

- bola shaxsiga hurmat va talabchanlik.

Tarbiyaviy ishlarni tashkil qilish tamoyillari barkamol insonni tarbiyalashda keng imkoniyatga ega boʻlib, uni qay darajada olib borish tarbiyachining pedagogik mahoratiga bogʻliqdir.

Tarbiyachining pedagogik mahorati koʻp qirrali boʻlib, u:

- mehribon bolalar hamkorligida;

- oʻquv-tarbiya jarayonidagi hamkorlikda;

- bolalarning qaygʻu-xasrati, gʻami va omadsizligiga hamdard boʻlishda;

- muomala madaniyatida;

- chuqur bilim egasi boʻlishida;

- oʻqituvchining ruhiy holatida (samimiyligi, xayrixohligi, oliyjanoblighi);

- jamoa bilan ishlashda vaziyatni ijobiy tomonga sanʼatkorona yoʻnaltirishda namoyon boʻladi.

Kishilik jamiyati taraqqiyotida har bir hunar, u yoki bu ijtimoiy siyosiy masalalarni hal qilishda insondan mahorat talab etishini xalq ogʻzaki ijodiyotida, yozma yodgorliklarda, afsona, doston, ertak, qissa, hikoyat, rivoyatlarda hamda maʼrifatparvar mutafakkirlarimizning asarlarida turlicha talqin etilgan.

Muomala mahorati. Har bir tarbiyachining dunyoqarashi, tarbiyalanganligi, odobliligi uning muomalasida namoyon boʻladi. Muomalaning asosiy vositasi — til. Xalqimizda shunday naql bor:

„Bola — shirin soʻzning gadosi“, bas, shunday ekan, tarbiyachi muomalasida tilga juda ehtiyotkor boʻlishi kerak. Tili shirin, xushmuomala oʻqituvchi eng obroʻlidir.

Husayn Voiz Koshifiy shunday degan edilar: „Yaxshi soʻz-din boʻlakni aytmangizlar va koʻp soʻzlamok koʻngilni qaro qilur“ yoki „Mumkin ersa yaxshi soʻz qil oshkor, yaxshi soʻz-din xoʻb yoʻqdur yodgor“; „Nasihatin shirin soʻz-u muloyimlik birla ibtido qilgʻil“.

Alisher Navoiy muomala qiluvchi shaxsning mahoratida, eng avvalo, til shirinligi: „Shirin soʻz koʻngillar uchun bamisli asaldir“, degan edi.

Kaykovus oʻzining „Qobusnoma“ asarida „Suxandonlik bila baland martabali boʻlmoq“ zikrida shunday hikoyatni keltiradi: „Xorun-ar Rashid bir tush koʻrdiki, ogʻzidan barcha tishlari toʻkilmish. Erta tong turib, bul tushning taʼbirini aytuvchini chaqirib soʻradikim, „Bu tushning taʼbiri nedur?“ Taʼbirchi javob berdi: „Andogʻkim, sendan oʻzga hech kim qolmaguv-sidir“. Bu soʻzni eshitibon Xorun ar-Rashid „Mening yuzimga bundoq dardligʻ va andugʻligʻ soʻzni aytding. Mening barcha qarindoshlarim oʻlsalar, soʻngra men qandogʻ ishga yaraman va na yangligʻ roʻzgʻor soʻrarmen?“ dedi va taʼbirchiga yuz tayoq urmoqni buyurdi. Soʻngra yana bir taʼbirchini chaqirib soʻradi. Taʼbirchi dedi: „Ey amir al-moʻminin, sening umring barcha aqrabotlaring umridan uzoq boʻlur“. Xorun ar-Rashid dedi: „Barcha aqlning yoʻli birdur va ikkovingning taʼbiringning negizi bir yerga borur, ammo bu iborat bila ul iboratning orasida farq bagʻoyat koʻpdur“. Buyurdi: soʻnggi taʼbirchiga yuz tillo berdilar“.

Bir donishmand jamoaga qarab: „Bir gapim bor, uni ming soʻmga sotaman, istovchilar boʻlsa marhamat!“ dedi. Suhbat ishtirokchilari hayron qolishib: „Qanday gap ekan“, deb soʻrabdilar. Shunda donishmand: „Bu „Oʻylab ish qil!“ degani“, debdi, donishmandning bu gʻoyasidan shuni anglamoq lozimki, oʻylab ish qilgan odamning muomalasida qiyofasi boʻlishi (bosh, yuz va xatti-harakatlarini odob yuzasidan boshqarishi) kerak ekan. Qoʻpol, odobsiz gaplar, bola shaxsiyatiga tegadigan qoʻpol muomala qilish oʻqituvchining izzati va obroʻsiga putur yetkazadi.

Tarbiyachining adolat bilan ish tutish mahorati. Adolat — iymon-e'tiqodga, pok niyatga eltuvchi haqni nohaqdan ajratuvchi bir o'lchov. Adolat insonlar xulqini baholovchi muhim mezondir. O'tmish ajdodlarimiz adolat va adolatsizlikka alohida e'tibor berib, bu tushunchani siyosiy, falsafiy, huquqiy, axloqiy nuqtayi nazardan turlicha talqin etib, komil insonning tarbiyasida u katta vosita ekanligini asarlarida bayon etganlar. Amir Temur saltanatni boshqarishning bosh mezoni adolat deb hisoblagan edi. U o'zining pand-nasihatlarida ham yosh avlodni adolatli bo'lishga chorlaydi: „Har mamlakatda adolat eshigini ochdim, zulm-u sitam yo'lini to'sdim. ...Qaysi mamlakatni zabt etgan bo'lsam, o'sha viloyatning ulug'larini og'a-inilarimdek, yoshlari va bolalarini esa, o'z farzandimdek ko'rdim“, degan edi. Husayn Voiz Koshifiy „Axloqi Muhsiniy“ asarida shunday yozadi: „Adolat — insonlarning bir-biriga yaxshilik ko'rsatishidir“.

Adolat va adolatsizlikning asriy ko'rinishlari insonning qilmishi, harakati, tili, muomalasi, madaniyati, tashqi qiyofasida o'z aksini topadi.

Pedagogik ta'sir ko'rsatish mahorati. Tarbiya jarayonida pedagogik ta'sir ko'rsatish mahorati o'quvchiga u yoki bu yuksak axloqiy sifatlarning mohiyatini anglatish jarayonida qo'llanadigan o'qituvchi-tarbiyachining ish usullaridan biridir. Masalan, O'qituvchi boshlang'ich sinfda „Ertak ketidan ertak“ mavzusidagi suhbatida o'quvchilarga dastlab ertak mazmunini bayon etadi: „Ota o'zi va 10 yashar o'g'li bilan daladan qaytayotib kelayotganda yo'l ustida tushib yotgan bir taqani ko'radi va o'g'liga deydi: „Taqani ol!“ O'g'li: „Eski taqa uchun egilib o'tiramanmi?“ deb gap qaytaradi. Otasi indamasdan o'zi egilib, taqani oladi-da, yo'lida davom etadi. Kun issiq edi. Bola chanqay boshlaydi. Biroz yo'l yurganidan keyin olcha sotib o'tirgan baqqol ko'rinadi. Otasi boyagi taqani olchaga almashtirib, belbog'iga tugib oladi. O'g'liga ko'z-ko'z qilib, bir dona olchani og'ziga tashlaydi-da, bir donasini yerga tashlaydi. O'g'li darrov egilib olchani oladi va chanqog'ini bostirmoqchi bo'lib og'ziga soladi. Otasi olchani ketma-ket tashlaydi. O'g'li o'n-o'n besh marta egilib, olchalarni terib olib yeganidan so'ng nihoyat otasi to'x-

taydi va belbogʻida qolgan olchalarni oʻgʻliga uzata turib deydi: „Koʻrdingmi, oʻgʻlim, sen taqani koʻtarib olish uchun bir marta egilishga eringan eding, olchalarni terib olish uchun oʻn-oʻn besh marta egilding. Endi esingda boʻlsin, agar yengil mehnatni ogʻir deb hisoblasang, undan battar ogʻiriga duch kelasan“.

Bu ertakdagi pedagogik taʼsirning salbiy va ijobiy koʻrinishlarini bolalarga izohlashda oʻqituvchi quyidagi savollar orqali tarbiyaviy mahorat bilan aniqladi:

— Otaning talabi toʻgʻrimi yoki yoʻqmi? Sababini ayting.

— Otaning bolaga mehnatdan bosh tortmaslik uchun tutgan ish usuli toʻgʻrimi? (Bolaga dastlab oʻz harakati bilan oʻrnak boʻlib, soʻng xatosini tushuntiradi.)

— Bu borada sizlarning fikr va munosabatlaringiz qanday?

Oʻquv-tarbiya jarayonida oʻqituvchi-tarbiyachi oʻz maqsadiga erishish uchun doimo oʻquvchilarga oʻz talablari bilan yondashadi. Ularni ragʻbatlantiradi, ogohlantiradi, tanbeh beradi. Bu talablarning qanchalik taʼsir etishi tarbiyachining pedagogik mahoratiga bogʻliqdir. Talablarning qoʻyilish shakllari:

— tarbiyachi tomonidan talabni toʻppa-toʻgʻri qoʻyilishi. Bunday talab bolalar jamoasi bilan ishlashning dastlabki bosqichidir. Ijodkor-pedagog A. S. Makarenko „... Samimiy, oshkora, ishonarli, qizgʻin va qatʼiy talab boʻlmasa, jamoani tarbiyalashni boshlab boʻlmaydi“, degan edi;

— talab ijobiy va bolaning xatti-harakatlariga toʻsqinlik qilmasligi;

— talab aniq va tushunarli boʻlishi;

— qoʻyilgan talab natijasini bilish;

— talab ochiq chehra, samimiy bir ohangda berilishi: iltimos, maslahat, yaxshi niyatda chorlash;

— talab bolalarning yoshi, bilim saviyasiga mos boʻlishi;

— talablarda kesatish, luqma, minnat boʻlmasligi va b.

Tarbiyachining pedagogik taʼsir koʻrsatishining yana bir shakli oʻquvchi va oʻquvchilar jamoasini istiqloq yoʻliga boshlashidir. Bunda jamoada tarbiyachi va tarbiyalanuvchilar oʻrtasida oshkoralik va ishonch boʻlishi, oʻz-oʻzini boshqarish, anʼana va qonunlarga amal qilinishi muhimdir.

Tarbiyachining o'quvchilar jamoasini jipslashtirishdagi mahorati. Kishilik jamoasi paydo bo'lgan davrdan boshlab inson hech qachon yolg'iz yashay olmagan. Jamoani tashkil qilish va uning tarbiyaviy ta'sirining nazariy va amaliy asoslari mutafakkir va olimlar tomonidan o'rganilib, ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan. Tarbiyachining navbatdagi vazifasi bolalar jamoasini tashkil qilish, tarbiyalash va jipslashtirish borasidagi nazariy bilimlarni o'zlashtirib, ilg'or tajribalarga suyanib, o'quvchilarni tarbiyaviy jarayonda o'rtoqlik-do'stlik, o'zaro hamkorlik, hamjihatlik, o'z-o'zini tarbiyalash va boshqarish kabi jamoatchilik sifatlarini tarbiyalash mahoratini o'zlashtirishdan iborat. Ular:

- sinf boshlang'ich jamoasini tarbiyalash va ularda o'zaro munosabat aloqalarini yaratish;

- o'quvchilar kundalik faoliyatlarining hamma qirralarida jamoaga jipslashtirish;

- shaxsiy manfaatdan jamoa manfaatini yuqori qo'yishga o'rgatish;

- jamoada bir-biriga mehr-oqibat, muruvvat va saxiylik, do'stona hamkorlik mavjud bo'lsa, u katta tarbiyaviy kuchga aylanadi.

Kichik yoshdagi maktab o'quvchilari jamoasini tashkil qilishda o'qituvchidan turli-tuman usul va vositalardan mahorat bilan foydalanish talab qilinadi:

1. O'qituvchidan jamoa a'zolarining yangi sharoitga (maktabning 1- sinfidan boshlab) moslashuvi davrida ularga ishonch, hurmat, xushmuomalalik, talablarni to'g'ri qo'ya bilish, shu bilan birga, o'quvchini tushunish va eshita bilish mahoratiga ega bo'lish talab etiladi;

2. O'quvchilar jamoasidagi yetaklovchi kuch tayanch o'zagini tanlash;

3. Jamoa a'zolarining har birining kuchiga, qobiliyatiga qarab topshiriqlar berish;

4. Jamoada yangi an'ana, qonun-qoidalarining dastlabki kurtagini yaratish va unga amal qilish;

5. Jamoa istiqbolini davr talabi bilan moslashgan holda belgilash.

7.5. Oila, maktab, mahalla hamkorligining shaxs ma'naviyatini shakllantirishdagi o'rni

Inson atalmish zotning tug'ilib, kamolga yetishi uchun ozmuncha vaqt yetmaganidek, uning shaxs sifatida kamol topishida, shu yurt, qolaversa, oilasiga sodiq farzand bo'lib voyaga yetishiga ko'pchilikning mehnati „singadi“. Jumladan, inson ma'lum bir oilada tug'ilib, tarbiyalana boshlaydi. Uning kamol topishida keyingi muhim vazifa maktabning zimmasiga tushadi. Shuningdek, jamoatchilik ham bu vazifadan chetda qolmaydi. Uzoq va boy tarixga ega bo'lgan xalqimiz o'zining ta'lim-tarbiyaga oid ulkan merosiga ega. Bu meros bugungi avlodni insonparvarlik, mehr-muhabbat, oqibat, mehnatsevarlik, yuksak axloq ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi. Har bir inson dunyoga kelar ekan, uning insoniyligi, axloq-odobi, xulq-atvori dastlab o'z oilasida shakllanadi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, yosh avlod qalbida vatanparvarlik, o'z oilasiga mehr-muhabbat tuyg'usini shakllantirish har bir ota-onaning, tarbiyachi-murabbiylarning Vatan oldidagi burchidir. Barkamol shaxsni voyaga yetkazish uchun, eng avvalo, oila, mahalla, maktab, jamiyat va davlat hamkorligini yuqori pog'onada ko'rish lozim. Oila jamiyatning asosi, mahalla — milliy qadriyatlar beshigi. „Ahil xonadonda, ma'rifatli mahallada, insonparvar jamiyatda, — deb ta'kidlagan edi Islom Karimov, — zukko yigitlar, oqila qizlar, umr bo'yi elim deb, yurtim deb yonib yashaydigan komil farzandlar ulg'ayadi“.

Oila muhiti farzand tarbiyasida eng muhim va dastlabki bo'g'in hisoblansa-da, u shaxsni to'liq tarkib toptira olmaydi. Ana shunda maktab va mahallaga ehtiyoj seziladi. Bola maktabga kelgunga qadar ham, maktabda o'qish davrida ham, asosan, oilada tarbiyalanadi. Oila davlatning asosiy kurtagi sifatida bolalarning dunyoqarashi, xulqi, didiga ta'sir ko'rsatadi. Oila a'zolarining ma'naviy birligi yoshlarni har tomonlama kamol toptirishning dastlabki va asosiy omillaridan biridir. Oilada kundan-kun kamolga yetib borayotgan farzand atalmish ne'mat, eng avvalo, shu oilaning azaliy qadriyatlariga, urf-odat va an'ana-

lariga to'la amal qilmog'i, qolaversa, ota-onaning o'zi farzandiga ibrat bo'la olishi lozim. Bolalarni barkamol inson qilib tarbiyalashda maktabni oila bilan mustahkam bog'lamay turib tarbiya sohasidagi butun ishlarni muvaffaqiyatli amalga oshirib bo'lmaydi. Estetik, axloqiy va tarbiyaviy sifatlar kundalik hayot ehtiyojiga aylanib, ular oilaviy ijtimoiy tarbiya orqali tarkib toptiriladi.

O'z o'quvchilar jamoasini uyushtira olgan, jamoatchilikni bolalar tarbiyasiga yo'naltira olgan, ularning ota-onalarini yaxshi bilgan maktab ma'muriyatigina tarbiyaviy yutuqlarni qo'lga kirita oladi. O'qituvchi ota-onalarning faol yordamisiz bolalarning barkamolligini ta'minlay olmaydi. Bu o'rinda tarbiyachining o'zini-o'zi tarbiyalashi lozimligini ham esdan chiqarmaslik kerak. O'ziga nisbatan talabchan muallim ota-onalar bilan hamkorlikda o'quvchilarda mustaqil fikrlash, yangilikni sezish, tashabbuskorlik hamda ijodkorlik qobiliyatini shakllantirish maqsadida ularga qat'iy talablar qo'yish uchun ma'naviy huquqqa ega bo'ladi. Maktabni oila bilan bog'lovchi vosita — bu o'qituvchidir. O'quvchilar bilan ishlash, ularning ilmiy dunyoqarashini shakllantirish, ijtimoiy faolliklarini ta'minlash orqali ota-onalarga ta'sir ko'rsatish usullarini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir. Bu borada maktab va oila aloqasini ta'minlovchi ota-onalar majlislari, bolalar tarbiyasiga aloqador muammolarni jamoa bo'lib hal etish kabilarning rolini inkor etib bo'lmaydi. Jumladan, „Bolangizning qanday o'qishini bilasizmi?“ „Bolangizning odobi haqida suhbatlashaylik“, „Mustaqil hayot bo'sag'asida“ kabi mavzularda olib boriladigan suhbatlar ota-onalarning o'z bolalari haqida, ularning kelajagi haqida qayg'urishlariga sabab bo'ladi. Maktabda o'qitiladigan darslar, ularning mazmuni va eng asosiysi, shu ma'lumotni o'quvchiga yetkazib beruvchi o'qituvchining xulq-atvori, kiyinishi, hattoki har bir xatti-harakati ham bola dunyoqarashi shakllanishiga ta'sir etuvchi omildir. Bola insoniy xislatlarni, ezgulikni, odamiylikni, yaxshilik va yomonlikni, eng avvalo, oiladagi kattalarning, ustozlarining xatti-harakatidan o'rganadi. Ota-onalar bilan bir qatorda tarbiyachi-o'qituvchilar o'z xulq-atvori bilan bolalar hurmatiga sazovor bo'lishlari, ularning hayot yo'lida o'rnak ko'rsatishlari kerak.

Shunday muhitda tarbiyalangan bolagina ota-onani, qolaversa, o'z ustozlarini hurmat qiladigan, mahalla-ko'ya o'zidan kichikni izzatlash, kattalarni hurmatlashni o'z o'rniga qo'yadigan, xalqparvar bo'lib voyaga yetadi.

Xalq ta'limi vazirligining 2004-yil 26-fevralda „Oila, mahalla, maktab“ to'g'risidagi Konsepsiyasi qabul qilindi. Bu Konsepsiyada belgilab berilgan vazifalarni hal qilish uchun Respublikamizdagi har bir davlat va nodavlat tashkilotlari bilan hamkorlikda „Jamoatchilik maslahat kengashi“ tuzilib, joylarda tarbiyasi og'ir bolalar bilan ishlash, ularning ta'lim-tarbiyasiga va „Oila, mahalla, maktab“ Konsepsiyasini amalda joriy etishga e'tibor qaratildi. Kengash o'z oldiga:

- mahallalarda bolalarning dam olishlari, qiziqarli ish bilan shug'ullanishlariga imkoniyat yaratish;
- mahallalarda tarbiyaning ta'sirchanligini oshirish;
- homiy tashkilotlar yordamida mahallalarda sport sog'lomlashtirish maydonchalarini tashkil etish;
- mahallalarda qizlar hayosi, ularni turmushga tayyorlash haqida bahs-munozaralar o'tkazish;
- yoshlarda milliy urf-odatlar, azaliy udumlar, tarixiy an'analarni o'rganish;
- maktab, jamoatchilik, mahalla ahli hamkorligida tadbir o'tkazish;
- Joylardagi hokimiyatlar, mahallalarda „Kamolot“ yoshlar ijtimoiy harakati va boshqa tashkilotlar bilan hamkorlikda yordam berishni maqsad qilib qo'ygan.

Oilada bolani to'g'ri tarbiyalashning asosiy shartlaridan biri — tarbiyadagi birlikdir. Bunday ulkan mas'uliyatni, sharaflilikni oila, maktab, mahalla, keng jamoatchilik bilan hamkorlikda olib borish muhim o'rin egallaydi.

Umumta'lim maktablarida o'quvchilarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil qilishda quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

- O'quvchilar o'rtasida kitobxonlik darajasini ko'tarish;
- Kino, teatr, konsert va ko'rgazmalarga borish;
- Sayohatlar, sayillar, sport musoboqalari tashkil etish;
- Tanlovlar, tarbiyaviy tadbirlar, bayramlarda ishtirok etish;

- Milliy xalq hunarmandchiligi to'garaklari tarmoqlarini kengaytirish, xalq ustalarini to'garak ishiga jalb qilish, ushbu to'garaklarni ko'proq maktablar, mahallalar, ijodiy ustaxonalar qoshida tashkil etish ishlariga alohida e'tibor berish;
- Novvoychilik, kashtachilik, naqqoshlik, duradgorlik hamda boshqa hunarlarga bolalarni qiziqtirish;
- O'quvchilarning qiziqishlarini o'rganib, ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirishga mo'ljallangan turli to'garaklar, klub yoki seksiyalar tashkil etish;
- Yoshlar o'rtasida jismoniy tarbiya, sportni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish;
- Ta'lim muassasalaridagi kutubxonalarni badiiy adabiyotlar bilan boyitish;
- Yozgi dam olish oromgohlariga ko'proq o'quvchilarni jalb etishni yo'lga qo'yish;
- Barcha o'quv fanlari asosida to'garaklar tashkil etish va unga tarbiyasi og'ir bolalarni jalb qilish;
- O'quvchilar iqtidorini yanada takomillashtirish maqsadida turli ommaviy tadbirlar, musobaqalar va ko'rik tanlovlar o'rkazish yo'li bilan boy madaniy merosimizga hurmat, ona-Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash.

Sinf rahbarlari, ma'naviy-ma'rifiy, tarbiyaviy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosarlari, maktab direktorlari, bolalar yetakchilari maktab mikrorayonida ijtimoiy-pedagogik, tarbiyaviy ishlarni olib borishda o'tkaziladigan tadbirlarning tashkilotchilari-dirlar. Ota-onalar bilan hamkorlikda amalga oshiriladigan ishlarni tahlil qilib, ular bilan bog'liq bo'lgan shakl va usul asosida rejali va izchil ishlarni olib borish maqsadga muvofiqdir.

1. *Ota-onalar, oilalar bilan yakkama-yakka ishlash.* Tarbiya jarayonida bu tur katta ahamiyat kasb etib, yaxshi natijani qo'lga kiritish imkonini beradi. Bunda tarbiyachi oila va bolalarning shaxsiy xususiyatlarini o'rganib, tarbiyaviy jarayonda inobatga oladi. Buning natijasida tarbiyachi va ota-ona o'rtasida o'zaro ishonch, hurmat va do'stlik munosabatlari shakllanadi.

2. *Ota-onalar bilan jamoa tarzida tashkil qilinadigan ishlar.* Bularga ota-onalar majlisi, anjumanlar, tadbirlar kiradi.

3. *Tarbiya ishlarini atrof-muhit va mahalla bilan hamkorlikda olib borish.* Bunda „Bir bolaga yetti mahalla ota-ona“, deganidek, mahallalar bilan hamkorlikda olib boriladigan ishlar yaxshi samara beradi. Biz oila ma'naviyati haqida fikr yuritar ekanmiz, uning ehtiyoj, manfaat va mafkuraviy jarayonlar bilan bog'liq yana bir jihatini, ya'ni tarbiya jarayonida yoshlar va o'smirlarning ruhiy ehtiyojlarini inobatga olishni ham unutmasligimiz kerak. Ayni mana shu ehtiyojlarning shakllanishiga mahalla muhiti bevosita ta'sir qilsa, jamoatchilik bu ehtiyojlarni tartibga soladi. Mahalla-ko'y, qo'ni-qo'shnilar hamkorligi, hamdardligini ko'rsatuvchi mahallalarimizdagi to'y, katta yig'inlar, marosimlarda xalqimizning jamoatchilik fikri ta'sirida shakllangan qadriyatlari namoyon bo'ladi. Aynan shu qadriyatlari ta'sirida yoshlarimiz o'zi yashab turgan mahalladaga, insonlarga nisbatan mehr-muhabbatli, oilasiga sadoqatli bo'lib tarbiyalanadilar.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida: bu yoshdagi o'smirlarning yildan-yilga atrof-muhitga, voqealarga qiziqishi ortib boradi. Ular ko'proq o'zlari qiziqqan ishni kattalardan yashirincha bajarishga harakat qilishadi. Yolg'on so'zlash, qilgan aybini yashirish va kattalar oldida o'zini aqli raso qilib ko'rsatishga urinishadi. Bu yoshdagi bolalarning barkamollik darajasini oshirib borish uchun barcha o'qituvchi-murabbiylar, ota-onalar, mahalla-ko'y, nazorat inspeksiyasi hamkorligida tarbiyaviy ishlar yo'lga qo'yib borilmog'i lozim. Bu yoshdagi bolalarning uyda va ko'chadagi bo'sh vaqtlarini qanday o'tkazayotganligi doimo kattalar nazoratida bo'lmog'i shart. Bolalarni teatr, muzeylarga olib borish, asosan, maktabning zimmasida. Ammo shunga yarasha ota-onalar „Bugun teatrga boribsan, nimani ko'rding, nimani tushunding?“ deya ular bilan suhbatlashish ota-onalarning vazifasidir.

O'rta maxsus kasb-hunar ta'limi muassasalarida: bu ta'lim dargohiga o'qish uchun kelgan o'quvchilar asta-sekin maktabdan, oiladan va ko'cha-ko'ydan o'rgangan tarbiyalarini namoyish eta boshlaydilar. Agar o'qituvchi-marabbiylarimiz bu mas-kanda o'ta kuzatuvchanlik bilan muntazam shug'ullanmasalar, bu yoshdagi o'smirlarning barkamollik darajasini rivojlantirib

borish ancha mushkul kechadi. Chunki ta'limning bu bosqichida o'qituvchi-murabbiylar ilmiy savodxonlikni kuchaytirish, kasbiy savodxonlikka erishish uchun o'quvchilar bilan tinimsiz muloqot qiladilar. Sergak tarbiyachi o'smirlarning yosh xususiyatlaridan kelib chiqib, ularga to'g'ri ta'sir eta bilishi lozim.

Umuman, ta'limning qaysi bosqichida bo'lmasin, tarbiyachi-o'qituvchi yuksak pedagogik, psixologik va metodik tayyorgarlik darajaga ega bo'lgan holda, ularning yosh xususiyatlarini inobatga olib, ta'lim-tarbiya jarayonini to'g'ri tashkil etishi lozim. Ertangi kun, porloq kelajakka ishontirish, yomon illatlardan xoli bo'lishga o'rgatib borish barcha oila, mahalla va maktab ahlining vazifasidir. Tobora rivojlanib borayotgan jamiyatimizga sog'lom fikrlovchi avlodni tarbiyalash uchun ota-onalar va o'qituvchilar hamkorligi muhimdir.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, har qanday ezgu maqsadimizni yoshlar orqali amalga oshiramiz. Ularning yetuk inson bo'lib voyaga yetishlarida esa, oila, mahalla-ko'y, maktab va davlatning o'zaro hamkorlikdagi faoliyati juda muhim hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar

1. Hamkorlik ishlari deganda nimani tushunasiz?
2. Maktab, oila va mahalla hamkorligining uzviyligini izohlang.
3. O'quvchilarni mehnatsevarlikka o'rgatishda maktab va oilaning hamkorligini izohlang.
4. Tarbiyaviy ishlarni amalga oshirishda pedagogik mahorat va uning asosiy tamoyillari nimalardan iborat?
5. Shaxs ma'naviyatini shakllantirishda oilaning o'rni nimalardan iborat?
6. Tarbiyaviy tadbirlarni tashkil etish usullarini izohlang.
7. Bayram tadbiri ssenariysini tuzing.
8. O'quv faoliyatida hamkorlik ishlarini kim boshqaradi?

VIII BOB. OILA — MILLAT VA JAMIYAT TAYANCHI

8.1. Oila va jamiyatning inson hayotidagi oʻrni

Oila — jamiyatning tayanchi, ustuni. Oila tinch — jamiyat tinch. Oiladagi baxt-saodat jamiyat osoyishtaligini belgilaydi. Maʼlumki, har qanday inson oilada oʻsib-ulgʻayadi, tarbiya topadi. Uning kelajakda komil yoki noqobil inson boʻlib voyaga yetishi esa, hech shubhasiz, oilada berilgan tarbiyaga bogʻliq.

Insoniyat tarixida, davlat va jamiyat boshqaruvida adolatli fuqarolik jamiyatini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, millat tayanchi hisoblangan oila fuqarolik jamiyati institutini rivojlantirish, ijtimoiy adolat, qonun ustuvorligi hamda inson erkinligini taʼminlashning kafolati va asosidir. Bu esa, oʻz navbatida, jamiyatda oila instituti va maʼnaviyatini shakllantirish bilan bogʻliq jarayondir.

Davlat va jamiyat hayoti, barkamol avlod tarbiyasida oilaning oʻrni beqiyos. Shu bois oila hamma vaqt va har qachon dolzarb mavzulardan biri boʻlib kelgan. Oila har bir xalq, millatning davomiyligini saqlovchi, milliy qadriyatlarning rivojini taʼminlovchi, maʼnaviy va jismoniy barkamol avlodni dunyoga keltirib tarbiyalovchi muqaddas maskandir. U jamiyat deb atalmish buyuk bir olamning poydevorini tashkil etadi. Jamiyat va davlatning farovonligi, gullab-yashnashi bevosita ana shu poydevorning qay darajada mustahkamligiga bogʻliq. Shu bois mamlakatimizda oila manfaatlarini huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va maʼnaviy jihatdan himoya qilinishini taʼminlash masalalariga alohida eʼtibor qaratilmoqda. Milliy oila deganda darrov bola-chaqali, pir-u badavlat, keksa buva-buvilari bor xonadon koʻz oldimizga keladi. Oila — azal-azaldan insonning his-tuygʻulari, aql-idroki, maʼnaviyati, qoʻyingki, butun borligʻi kamol topadigan tarbiya maskani boʻlib kelgan. Insonni shaxs sifatida kamolga yetkazishda jamiyatdagi ijtimoiy muassasalarning birortasi oila kabi beqiyos oʻringa ega emas. Ota-bobolarimizning qadimdan oilani millat tayanchi va maʼnaviyat qoʻrgʻoni, deb atab kelganliklari ham bejiz emas.

Prezidentimiz Islom Karimov oilaga shunday ta'rif berganlar: „Oila haqida gapirar ekanmiz, avvalambor, hayotning abadiyligini, avlodlarning davomiyligini ta'minlaydigan, muqaddas urf-odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birgalikda, kelajak nasllar qanday inson bo'lib yetishishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan tarbiya o'chog'i ekanini tan olishimiz darkor“.

Oila insonlarni faqat manfaatlar vositasida emas, balki qonqardoshlik, haqiqiy insoniy tamoyillar asosida bog'lab turgani uchun ham bebahodir. Jamiyatda insonlarni o'zaro biriktiruvchi, do'st, ahil-inoq bo'lib, umrguzaronlik qilishlariga o'rgatuvchi ijtimoiy muassasa va institutlar juda ko'p. Jamiyat taraqqiyotida ularning har birining o'z o'rnini bor. Biroq oila, eng avvalo, tarbiya maskanidir. Masalan, mahallani olaylik. U, asosan, bir ko'cha yoki guzarda yashaydigan odamlarni birlashtiradi. U o'zida ana shu odamlarning hayotiy orzu-umid va armonlarini uyg'unlashtiradi. Ularning hayotiy maqsadlari ham juda o'xshash: to'y, ma'raka, hashar, yolg'iz va kam ta'minlangan kishilarga yordam ko'rsatish, turli bayram hamda tantanalarni birgalikda nishonlash... Mahalla odamlarda, ayniqsa, jamoaviylik tuyg'usini kamol toptirishda muhim o'rin tutadi. Lekin mahalladagi o'zaro munosabatlarga, eng avvalo, oila ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatadi. Jamoaviylik (ishxona yoki mehnat jamoasi)da ko'proq odamlarning ishlab chiqarish manfaatlari ustuvor bo'ladi. Odamlar tili, millati va e'tiqodidan qat'i nazar o'zaro ana shu asosda ahil va birodar bo'lib ketishadi. Oilada esa bulardan farqli o'laroq, hayot yoki ishlab chiqarish manfaatlari emas, aksincha, qonqardoshlik munosabatlari, insonning tabiiy yaqinlik tuyg'ulariga asoslanib yashash tamoyili ustuvorlik qiladi. Barchamiz ish-yumushlarimizdan bo'shagach, oila bag'riga shoshilamiz.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, o'zbek oilasi o'zining barkamolligi, axloqiy-ma'naviy asoslari, umuminsoniy va milliy qadriyatlarini bilan butun dunyoga namuna maktabi bo'la oladigan darajadagi mustahkam poydevorga ega. Poydevori mustahkam bino asrlar o'tsa ham hayot to'fonlariga bardosh berib, salobat bilan qad rostlab turaveradi. O'zbeklarda o'z shaxsiy manfaatidan ko'ra oila shanini baland tutish, qon-qarindosh, yaqin odamlari

va qo'ni-qo'shnilariga g'amxo'rlik qilish oliy darajadagi qadriyat bo'lib, millat qalbidagi bunday „gavhar“lar oilaviy muhitni samimiyatga to'ldirishga, oilani tashqi muhit bilan bog'lash va mustahkamligini ta'minlashga xizmat qiladi. Oilada mustahkam intizom shakllangan bo'lsa, o'sha oila vakili davlat va jamiyat ishida ham ana shunday tartibda xizmat qiladi, har bir ishni o'z joyi va vaqtida, belgilangan tartib asosida bajaradi. Bunday intizom va tartib butun xalq va millatning fazilati va sharafiga aylanadi. Nemis va yaponlarga xos tartib-intizomning jahon miqyosida e'tirof etilish sabablari ham ana shunda.

Abdurauf Fitrat o'zining „Oila va oilani boshqarish tartiblari“ asarida shunday yozadi: „Har bir millatning saodati va izzati, albatta, shu xalqning ichki intizomi va totuvligiga bog'liq. Tinchlik va totuvlik esa shu millat oilalarining intizomiga tayanadi. Qayerda oila munosabati kuchli intizomga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va muntazam bo'ladi“.

Dunyo miqyosida yuz beradigan har qanday o'zgarish, u xoh iqtisodiyot, xoh ma'naviy-siyosiy sohada bo'lsin, o'z ta'sirini dastavval oila muhitida namoyon etadi. Mamlakatimizda boshqa ijtimoiy institutlar bilan bir qatorda oila omiliga katta e'tibor qaratilayotganligining yana bir sababi ana shundadir. Xalqimizda qadim-qadimdan oila — muqaddas dargoh sanalgan. Zero, oilaga sadoqat, ota-onaga oqibat, aka-ukalarga mehrlilik Vatan tuyg'usining debochalaridir. Oilaga sadoqat bo'lmagan joyda ota-onaga nisbatan ham hurmat yo'qoladi. Bunday holatda na qarindosh, na mahalla va na Vatanga nisbatan muhabbat uyg'onmaydi. Prezidentimiz Islom Karimovning „Oilaga e'tiborimizni tubdan o'zgartirish, oilalarni, avvalo, ijtimoiy jihatdan himoyalash, e'zozlash, qo'llab-quvvatlash — bugungi kunimiz uchun va ertangi istiqbolimiz uchun naqadar muhim va dolzarb ekanligini yaxshi tushunishimiz va anglashimiz darkor“, deb alohida qayd etganliklari bejiz emas. Oilani tom ma'noda millat tayanchi, ma'naviyat qo'rg'oni, ma'naviy immunitet tizimidagi muhim halqa, deyish mumkin. Oilaning bu boradagi ulkan vazifasi mafkuraviy kurashlar, globallashuv, madaniyatlar va turli manfaatlar o'zaro to'qnash kelayotgan bugungi murakkab ax-

borot asrida juda ham muhimdir. Prezidentimizning „Milliy istiqlol g‘oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar“ risolasida ham oilaning bu boradagi o‘rni va ahamiyatiga alohida e‘tibor berilgan. Shuning uchun oila va uning an‘analari, milliy urf-odatlar, qadriyatlar hamda mezonlariga ehtirom ko‘rsatish, ko‘z qorachig‘iday asrab-avaylash har birimizning muqaddas vazifa va burchimizga aylanmog‘i lozim.

Prezidentimiz I. A. Karimov tomonidan ilgari surilgan „Oila sog‘lom ekan — jamiyat mustahkam, jamiyat mustahkam ekan — mamlakat barqaror“ g‘oyasiga asosan har bir oila mohiyatan kichik bir mamlakatga o‘xshaydi: o‘ziga tegishli moddiy va ma‘naviy sarhadi, o‘ziga mansub tartib-qoidalar bor. Ammo ularni muhim bir rishta — umummilliy qadriyatlar tizimi birlashtirib turadi. Bu — kechagi kunidan xulosa, bugunidan ma‘no va ertasidan umid topib yashayotgan insonlar tanlovi. Prezidentimiz qarori bilan tasdiqlangan „Mustahkam oila yili“ Davlat dasturida jamiyatimizning ma‘naviy negizlarini rivojlantirish va mustahkamlashda oilaning roli va ta‘sirini yanada kuchaytirishga doir keng qamrovli chora-tadbirlar belgilangan. Mustahkam oila — buguni va ertasiga ishongan inson mehnati va mehridan yaralgan poydevor, baquvvat qo‘rg‘ondir. Bunday ma‘naviyat qo‘rg‘onida, avvalo, o‘zi oldida javob berishga qodir farzandlar tarbiyalanadi, voyaga yetadi. O‘z vijdoni oldida javob bera olgan insonning Vatan, millat, insoniyat va tarix oldida ham javob bera olishiga ishonish mumkin. Prezidentimiz I. A. Karimov aytganlaridek: „Xalqimiz qadim-qadimdan oilani muqaddas deb bilgan. Oila ahil va totuv bo‘lsa, jamiyatda tinchlik va hamjihatlikka erishiladi, davlatda osoyishtalik va barqarorlik hukm suradi. Oila farovonligi — milliy farovonlik asosi bo‘lib hisoblanadi“. Yosh avlod hayotining ko‘p qismi oilada o‘tadi. Shuning uchun bolalar turmushning murakkab muammolari bilan oilada tanishadilar. Oiladagi mavjud an‘analar, urf-odatlar, rasm-rusumlar va marosimlarning ijobiy ta‘sirilarida yigit-qizlar asta-sekin kamol topib boradilar. An‘ana va marosimlar tarbiyaning qudratli quroliga aylanadi. Oila tarbiyasi — murakkab jarayon, chunki har bir oila o‘ziga xos bir olamdirdi. U tarbiya ishida ham o‘ziga xos xu-

susiyatlarni namoyon qiladi. Oila tarbiyasining muvaffaqiyatli bo'lishi ota-onalarga pedagogik bilimlar berish, oilaviy tarbiya bo'yicha tajribalar almashish va ota-onalarni tarbiyaviy ishlarga qizg'in jalb qilishga bog'liqdir. Oila tarbiyasining muvaffaqiyatli bo'lishi uchun ota-onalar o'z farzandlarini tarbiyalash borasidagi burch va mas'uliyatlarini chuqur anglashlari lozim. Bundan tashqari, normal oilaviy muhit, ota-onaning obro'si, to'g'ri kundalik rejim, bolani kitob o'qishga, mehnat qilishga o'rgatish kabilarga bog'liq.

Oila inson uchun muqaddas va ulug' dargohdir. Inson ana shu dargohda tug'iladi, o'sadi, voyaga yetadi. Xalqimizda „Oilang tinch — olam tinch“ degan hikmat bor. Darhaqiqat, shunday. Oilada tarbiyaviy muhit oqilona yo'lga qo'yilgan bo'lsa, jamiyatda tinchlik va komillik bo'ladi. Shu jihatdan, oilaning mustahkamligi mamlakat rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Mamlakatimizda oilaning jamiyat taraqqiyotidagi rolini oshirish maqsadida ko'plab ishlar qilindi. Birinchi galda huquqiy asoslar takomillashtirildi, oila salomatligini saqlash, uning farovon bo'lishiga shartsharoit yaratish uchun chuqur islohotlar amalga oshirildi. Konstitutsiyamizning alohida bobi oilaga bag'ishlanib, unda oila jamiyatning asosiy bo'g'ini hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega, deb belgilab qo'yilgan. Oila bilan bog'liq konstitutsiyaviy qoidalarni hayotga tatbiq etish maqsadida 50 ga yaqin qonun, Prezidentning 20 ga yaqin farmon va qarorlari, 70 dan ortiq hukumat qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksi qabul qilindi. Oila to'g'risidagi qonun hujjatlarida oilani mustahkamlash, oilaviy munosabatlarni o'zaro hurmat, hamjihatlik va ishonch ruhida qurish, oila oldida uning barcha a'zolari mas'ulligi, biror-bir shaxsning oilaga o'zboshimchalik bilan aralashishga yo'l qo'yilmasligi, oila a'zolari o'z huquqlarini to'sqinliksiz amalga oshirishi hamda bu huquqlarning himoya qilinishini ta'minlovchi qoidalar qat'iy belgilab qo'yildi. Ayni vaqtda kam ta'minlangan oilalarni ijtimoiy muhofaza qilish, oilaviy tadbirkorlikni rag'batlantirish, oilaga tibbiy-ijtimoiy yordam ko'rsatish dasturini amalga oshirish, bolalarni oila sharoitida tarbiyalashda samarali psixologik-pedagogik tadbirlar joriy etish iz-

chil yo'lga qo'yildi. 1998- yil mamlakatimizda „Oila yili“ deb e'lon qilindi va shu yili respublika „Oila“ ilmiy-amaliy markazi tashkil etildi. Shuningdek, 2002- yil 5- iyulda Vazirlar Mahkamasi „Oilada tibbiy madaniyatni oshirish, ayollarning sog'lig'ini mustahkamlash, sog'lom avlod tug'ilishi va uni tarbiyalashning ustuvor yo'nalishlarini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida“ Qaror qabul qildi. Unga ko'ra, Vazirlar Mahkamasining „Ayollar va o'sib kelayotgan avlod sog'lig'ini mustahkamlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida“ 2002- yil 25- yanvardagi qarorini bajarish yuzasidan dastur ishlab chiqildi. Unda aholining tibbiy madaniyatini yanada oshirish, ayollar salomatligini mustahkamlash, bolalar tug'ilishi va ularni tarbiyalash uchun shart-sharoit yaratish, oilada sog'lom muhitni shakllantirishga urg'u berilgan. Mazkur dasturda yoshlarning reproduktiv salomatlik bo'yicha bilimi va tibbiy madaniyatini oshirish, erta va qarindoshlar o'rtasidagi nikohlarning oldini olish, tug'ishlar o'rtasidagi maqbul oraliqqa rioya qilishning dolzarbligi masalalarini aholining keng qatlamlariga yetkazish ishlarini tizimli tashkil etishga alohida e'tibor qaratildi. Aholining reproduktiv salomatligini mustahkamlash, sog'lom bola tug'ilishi va uni tarbiyalash uchun zarur shart-sharoitlar yaratish maqsadida Prezidentimizning 2009- yil 13- apreldagi „Ona va bola salomatligini muhofaza qilish, sog'lom avlodni shakllantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida“gi, 2009- yil 1- iyulda „2009 — 2013- yillarda aholining reproduktiv salomatligini mustahkamlash, sog'lom bola tug'ilishi, jismoniy va ma'naviy barkamol avlodni voyaga yetkazish borasidagi ishlarni yanada kuchaytirish va samaradorligini oshirish chora-tadbirlari dasturi to'g'risida“gi qarorlari qabul qilindi.

Oilada tarbiyaning kaliti — ayolning qo'lida. Ayniqsa, bugun milliy tabiatimizga mutlaqo zid bo'lgan buzg'unchi g'oyalarning zararli ta'siridan yoshlarni asrashda, sog'lom va ma'naviy olami boy yigit-qizlarni tarbiyalashda onaning tabiat ato etgan salohiyatidan unumli foydalanish zarur. Yangilanayotgan jamiyatimizda fuqarolarning huquqiy savodxonlik darajasi qanchalik muhim o'rin tutsa, xalqimizning yaratuvchanlik salohiyatini

yuksaltirish, ya'ni iqtisodiy bilim hamda ma'naviy kamolot masalalari ham shu qadar zarur. Bu esa o'z-o'zidan oilada sog'lom muhit qaror topishiga bog'liq. Shu o'rinda Yurtboshimiz I. A. Karimov o'z ma'ruzalarida, „O'zbeklarning aksariyati o'zining shaxsiy farovonligi to'g'risida emas, balki oilasining, qarindosh-urug'lari va yaqin odamlarining, qo'shnilarining omon-sonligi to'g'risida g'amxo'rlik qilishni birinchi o'ringa qo'yadi. Bu esa eng oliy darajada ma'naviy qadriyat, inson qalbining gavharidir“. Darhaqiqat, oila jamiyatning ajralmas bir bo'lagidir. Chunki jamiyat oilalardan tashkil topadi, oila esa shaxslardan. Shu jihatdan olib qarasak, jamiyat, oila va shaxs uzluksiz silsila bo'lib, ularning har biri boshqasidan ayri holda mukammal bo'la olmaydi. Oila qanchalik mustahkam bo'lsa, jamiyat ravnaqiga shu darajada mustahkam poydevor bo'ladi.

Mustaqillik yillarida oilani mustahkamlash, onalik va bolalikni muhofaza qilish borasida ko'plab tadbirlar amalga oshirildi. Respublikamiz Konstitutsiyasining 63-moddasida „Oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega“, degan qoida mustahkamlab qo'yilgan. Oilalar tinch-totuv yashasa, jamiyatning yutuqlari ham ko'payadi, farzandlar yaxshi tarbiya oladi. Oilaga g'amxo'rlik qilish va unga har taraflama moddiy va ma'naviy yordam berish insonparvar demokratik davlatning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Oila va nikoh munosabatlari huquqiy asoslarining yaratilishi, ya'ni 1998- yil 30- aprelda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksining qabul qilinishi jamiyatimiz rivoji uchun oila mustahkamligi yo'lidagi muhim qadamlardan biri bo'ldi. Hozirgi zamon olimlarining fikricha, insoniy hayot kechirishning birdan-bir to'g'ri yo'li oilaviy hayotdir. Oila inson uchun mehnat qobiliyatini tiklash va dam olish joyi hisoblanadi. Shuningdek, oila muhim tarbiyachi hamdir. Oilada bolalar tarbiyasi uchun otabobolar va momolardan qolgan, ming yillar mobaynida hayot sinovlaridan o'tgan yaxshi udum, odatlar mavjud bo'lib, ularni asrab-avaylash, yosh avlodga yetkazib berish oldimizda turgan muhim vazifalaridan hisoblanadi.

8.2. Oila tarbiyasida ota-onaning o'рни

Ota-ona farzandlari nigohiga eng buyuk kishilardir. Shuning uchun ular farzandlari oldida eng yaxshi sifatleri bilan obro' qozonishlari mumkin. Insoniy fazilatlar sohibi bo'lgan ota-ona o'z farzandlari tomonidan bir umr e'zozlanadi.

Oilada farzandlarimiz ota-onalarining bir-birlariga bo'lgan munosabatlariga qarab izzat-hurmatni, muomalani o'rganib boradilar. Ota-onalarimiz bir-birlariga mehribon bo'lsalar, shirin muomala qilsalar, bolalar ham shunga ko'nikma hosil qilib, shunday muomalaga o'rganadilar. Oilada ayol turmush o'rtog'ini hurmat qilsa, oiladagi o'g'il-qiz farzandlarimiz ham onaning bu harakatini ko'rib, otasiga hurmati oshadi. Ota-onani hurmat qilish kerakligini tushunib boradi. Afsuski, hamma oilalarda ham shunday o'zaro hurmat va mehr-oqibat mavjud emas. Ba'zi oilalarda erni hurmat qilish o'rniga ularga hukmron bo'lish, ularni „o'z izmiga solish“ga bo'lgan intilish harakatlari ham uchraydi. Ba'zi ayollarimiz borki, ular eridan ozgina ko'proq topsalar minnat qiladilar. Ba'zi holatlarda erkak ichkilik ichib, mast holatda uyga kelib, ayolini farzandlari oldida haqoratlab, be-hurmat qiladi. Bu holatni ko'rgan bolalar ota-onalarini hurmat qilmaydi. Bolalar haddan tashqari taqlidchan bo'ladilar. Ota-onalardan ko'rganlarini takrorlaydilar. „Qush uyasida ko'rganini qiladi“ deganlaridek, farzandlar ham ota-ona bag'rida o'sib-ulg'ayar ekanlar, ularning yurish-turishlaridan, xatti-harakatlaridan ibrat olib, tajriba orttirib boradilar.

Oila davlatning, jamiyatning asosiy tayanchi ekan, uning mustahkamligi, tinch-totuvligi, farovonligi va barqarorligidan jamiyat manfaatdordir. Oilada ma'naviy va jismoniy yetuk avlodni tarbiyalash, yoshlarni oilaviy hayot qurishga tayyorlash, zamonaviy kasb-hunar sirlari bilan qurollantirish lozim. Shuni unutmaslik lozimki, farzandlarimizning har tomonlama kamol topishi uchun qulay sharoitlar yaratilsagina oila tarbiyasi muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin. Yosh avlod hayotining ko'p qismi oilada o'tadi. Shu boisdan turmushning murakkab muammolari bilan oilada tanishadilar. Oiladagi mavjud an'analar, urf-odatlar,

rasm-rusumlar va marosimlarning ijobiy ta'sirida yigit-qizlar asta-sekin kamol torib boradilar. An'ana va marosimlar tarbiyaning qudratli quroliga aylanadi. Oilaviy tarbiyaning murakkabligi shundaki, har bir oila o'ziga xos bir olam, u tarbiya ishida ham o'ziga xos xususiyatlarni namoyon qiladi. Oilaviy tarbiya ijtimoiy tarbiya bilan uzviy aloqada bo'lsagina o'sib kelayotgan yosh avlod farovonligini ta'minlashi mumkin.

Oilada ota yoki onaning yo'qligi yoki ketib qolishi tarbiyaga juda katta zarar ko'rsatadi. Ularning bolaga beradigan tarbiyaviy ta'siri yo'qoladi. Oila tarbiyasidagi muvozanat buziladi. Bunday sharoitda bolaning qalbi qattiq jarohatlanadi. U tajang, serjahl, qo'pol bo'lib qoladi, kattalarga ishonmay qo'yadi. O'qishi ham pasayib ketadi. Oila tarbiyasidagi muammolardan yana biri yolg'iz farzandni tarbiyalashdir. Bunday sharoitda bola faqat kattalar davrasida bo'ladi. O'ziga yaqin yoshdagi bolalar bilan muomala qilish imkoniyati bo'lmaydi. Oilada ko'p bola bo'lsa, ular birbirini tarbiyalaydi. Bundan tashqari, oiladagi kelishmovchiliklar, ota-onalar bilan bolalar o'rtasidagi tengsizlikka asoslangan munosabatlar, ayrim ota-onalarning madaniyat va ma'lumotining nisbatan past saviyada ekanligi tarbiyaga xalaqit beradi, oilaviy muhitda o'zaro kelishmovchiliklarni vujudga keltiradi.

Oilalar tarbiyasida quyidagi omillarga diqqatni qaratmoq lozim. Jumladan, oilada ruhiy xotirjamlik, samimiyluk munosabatlari shakllangan bo'lishi, ota-ona obro'si yuqori bo'lishi, bolalarga talab qo'yishda oiladagi kattalar o'rtasidagi birlikning saqlanishi, bola shaxsini mehnatda tarbiyalashga alohida e'tibor berish, bolani sevish va izzatini joyiga qo'yish, oilada qat'iy rejim va kun tartibini o'rnatish, bolaning yosh va shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish, boladagi o'zgarishlarni kuzatib borish, boladagi mustaqillikka intilishni va tashabbuskorlik sifatlarini qo'llab-quvvatlash va hokazo. Oilalar tarbiyasida ota-ona obro'si muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega. Bu obro'ni esa ibratli xulqi, odobi, intizomi, kamtarligi, ishbilarmonligi bilan qo'lga kiritadilar. Obro' orttirishda, eng avvalo, ibrat-namuna muhim rol o'ynaydi. Ota-onalarning odilona, me'yorli talabchanligi obro' orttirishning muhim yo'llaridan biridir. Tarbiya jarayoni zerikarli,

quruq haqiqatgo'ylikdan iborat bo'lib qolmasligi lozim. O'zbek oilasi tarbiyasida, ayniqsa, otaning obro'si katta ahamiyatga ega. Ayoli, bolalari oldida obro'ga ega bo'lgan ota jamoat orasida ham obro' topadi. Oilada obro'si yo'q otadan tarbiya olgan bola, ko'pincha, o'g'ri, muttaham, yolg'onchi bo'lib yetishishi mumkin. Ota-ona farzandlari nigohida eng buyuk kishilardir. Shuning uchun eng yaxshi sifatleri bilangina obro' qozonishlari kerak. Insoniy fazilatlar sohibi bo'lgan ota-ona o'z farzandlari tomonidan bir umr e'zozlanadi.

Bolalarni barkamol inson qilib yetishtirishda maktabni oila bilan bog'lamasdan muvaffaqiyatga erishib bo'lmaydi. Shuning uchun maktab va ota-onalar o'rtasidagi ta'lim-tarbiyaga oid ishlarni kengaytirish lozim. O'qituvchilarning ota-onalar bilan bo'lgan uchrashuvlarida aytgan fikrlari, ayniqsa, ota-onalar uchun qimmatlidir. Chunki ular o'z farzandlari to'g'risida ko'proq ma'lumotlarni bilib oladilar. Shunday ekan, bola tarbiyasining tub mohiyatini tushungan har bir ota-ona oila bilan maktab o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlashga intiladi. Bola maktabga kirib, to uni tamomlab chiqqunga qadar ota-ona maktab bilan yaqin aloqa o'rnatib, farzandining o'zlashtirishi, xulq-atvoridan hamisha xabardor bo'lishi, tarbiya masalalari bo'yicha o'qituvchi, sinf rahbari bilan maslahatlashib, uni darsdan so'ng nima bilan mashg'ulligidan xabardor qilishi lozim. O'z navbatida, o'qituvchi ham bolaning o'qishi, odobi, xulqi, maktabda o'zini tuta bilishi haqidagi ma'lumotlarni ota-onaga yetkazishi, zarurat tug'ilganda hosil bo'lgan muammolarni birgalikda hal qilishi zarur. Bolasi maktabga borgan ota-ona maktab jamoasining a'zosiga aylanadi. Shu sababli ota-onalar maktabning ijtimoiy hayotida faol qatnashishlari shart. Ota-onalarning mahalla faollari, mehnat faxriylari bilan tarbiya sohasida hamkorlik qilishlari oila tarbiyasiga salmoqli hissa qo'shadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, hozirgi iqtisodiy, ijtimoiy o'zgarishlar sharoitida oilaviy tarbiya masalalariga e'tibor yanada kuchayib, dolzarb mavzuga aylanmoqda. Xalqimiz qadim-qadimdan ota-onani olamda eng ulug', eng mo'tabar, eng hurmatga loyiq zot deb hisoblaydi. Qur'oni Karim, Hadisi Shariflar,

son-sanoqsiz hikmatlarda va rivoyatlarda ota-onaning farzand uchun qanchalar qadrli, mehribon kishilar ekanligi qayta-qayta uqtiriladi. Kattalarga quloq solish — o‘zbek oilasidagi an’anaviy tarbiyaning xarakterli belgisi. Kattalarga quloq solish — ongli intizom yo‘lidagi dastlabki qadam. Yangi munosabatlar eski ajoyib oilaviy an’analar bilan, jumladan, oilada otaning ustunligini e’tirof etish an’anasi bilan uyg‘unlashib ketadi. Otaning obro‘yi kuch bilan emas, balki oilaning unga bo‘lgan umumiy hurmati bilan qo‘llab-quvvatlanadi. Hozirgi kunda oilada bola tarbiyasida buyuk mutafakkirlarimizning fikrlaridan foydalanmaslikning iloji yo‘q, albatta. Hazrati Alisher Navoiy ham bolalarning ota-onalariga doimo hurmatda bo‘lishlari zarurligini uqtirib, ota-onalaringaizni hurmat qilinger, birini oy deb bilsanglar, birini quyosh deb bilinglar, deydi. Har bir ota-ona o‘z farzandlarini tarbiyalash borasidagi burch va mas’uliyatlarini chuqur anglashlari kerak.

Oilada ota-onaning farzand oldidagi va farzandning ota-ona oldidagi burchlari quyidagilardan iborat.

Ota-onaning farzand oldidagi burchlari:

- 1) Farzandga chiroyli ism qo‘yish;
- 2) Savodini chiqarish;
- 3) Iqtidoriga qarab bilim berish;
- 4) Imkoniyatiga yarasha o‘qitish va kasb-hunar o‘rgatish.
- 5) Uylantirish, turmushga chiqarish;
- 6) Uyli-joyli qilish;
- 7) Farzandlar orasidagi meros taqsimotida adolatli bo‘lish.

Farzandning ota-ona oldidagi burchi:

1) Ota-onaning pand-nasihatlariga quloq solish, ularga har doim yordam berish, mehribon, e’tiborli bo‘lish, oila ishlariga ham ma’naviy, ham iqtisodiy yordam berish;

2) Har bir farzand o‘z singil va ukalariga mehribon yo‘lboshchi va yo‘ldosh, odobda, axloqda, ishda, ilm-hunar o‘rganishda o‘rnak bo‘lishi;

3) Ota-onalarning nimaga muhtoj ekanliklarini qalban his qilish, ularga bu borada amaliy mehribonlik ko‘rsatish;

4) Oilaga berayotgan ma'naviy va iqtisodiy yordamini minnat qilmaslik;

5) Tavallud, bayram va xayit kunlarida yo'qlab turishni kanda qilmaslik;

6) Keksa ota-onalarga alohida g'amxo'rlik qilish, shirin muomalada bo'lish, orzu-niyatlarining amalga oshishida yordam berish;

7) Vaqt-soati yetib, bandalikni bajo keltirsalar, izzat-ikrom bilan oxirgi manzilga kuzatish, ma'rakalarini kamtarona, dabdabasiz, qarindosh-urug'lar, uni bilgan, hurmat qilgan eng yaqin odamlar bilan o'tkazish. Ularni doimo xotirlab, haqlariga duo qilib yurish.

8.3. Oila muhitining bola tarbiyasiga ijobiy ta'siri

Bola ota-onasining hayot mazmuniga aylanganidek, ota-ona ham bolaning hayot mazmunini tashkil etadi. Ya'ni ota-onaning farzandiga bo'lgan mehr-muhabbati javobsiz qolmaydi. Bola ham ota-onasini juda yaxshi ko'radi. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, oila his-tuyg'ularga boy bo'lgan muqaddas maskandir. Shu nuqtayi nazardan, bola tarbiyasiga muhim ta'siri bo'lgan omillardan biri sifatida oilani ko'rsatish mumkin. Go'daklarni parvarishlash va tarbiyalash ota-ona uchun ham haq-huquq, ham vazifadir. Bu borada aytilgan ushbu so'zga quloq solaylik: „Nafasining senda haqqi bordir, oilangning senda haqqi bordir, har qanday haq egasiga uning haqqini qaytar...“ Bolaning ham ruhan, ham jismonan ulg'ayishi uchun eng yaxshi muhit — oila muhitidir. Bola o'ziga kerak bo'lgan mehr, shafqat va e'tiborni faqat oilasidangina topishi mumkin. Oilada his-tuyg'ularning baravar baham ko'rilishi bola shaxsiyati va uning aqliy jihatdan rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bola bilan birgalikda qilindigan ishlar, masalan, birgalikda taom yeyish, o'yin o'ynash, so'zlashish, televizor tomosha qilish, ertak aytish va hokazolar bola uchun oilaning qimmatini yanada oshiradi. Bola oiladagi hurmat-izzat, insonga bo'lgan e'tiborga qarab xulosa chiqaradi, tengdosh do'stlari, kattalar, kichiklar va jamiyatga bo'lgan o'z munosabatini shakllantiradi. Ota-onasining xotirjam hamda bax-

tiyorligi — bola uchun xotirjamlik, baxtiyorlik demakdir. Uyda totuvlik bo'lsa, bola ham baxtiyor, uyda muammo bo'lsa, bolada ham muammo bo'lishi shubhasizdir. Bu bilan hech qanday muammosi bo'lmagan xonadonlar ham bor demoqchi emasmiz, albatta. Muammolar har joyda, har doim bo'lishi tabiiy. Muhimi, ana shu muammolarni hal qilishdagi muvaffaqiyatimiz va muammolarga yondashish tarzimizdir. Bolani kaltaklash ham, uning „tilini topish“ ham ko'pchilik oilalarda muammolarni hal qilishning o'ziga xos yo'lidir. Odatda, ota-onalar muammoning yechimini topish uchun turli xil yo'llarni tutishga urinadilar. Bizning muammoni hal etish yo'limiz farzandimizning jamiyat, do'stlari va oilada yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni hal qilish uchun namunaviy yo'l bo'la oladi. Bolaning oilada jiddiy qarorlar qabul qilinayotganda faol ishtirok etishi, o'z ehtiyoj va xohishlarini bemaolol ifoda eta olishi, oila a'zolarining o'z his-tuyg'u va fikrlarini erkin ifoda eta olishlari oilaning ahil bo'lishi va oila a'zolari o'rtasida cheksiz mehr-muhabbat, o'zaro hurmat hamda ishonch rishtalarining mustahkamlanishiga zamin yaratadi. Bunday sharoit oila a'zolarining o'zlarini to'la himoyada his qila olishi va sog'lom muhitning shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Bolalar huquqi va imkoniyatlari cheklanmagan, o'zlarini erkin his etadigan oilalarda har doim yaxshi niyat, o'zaro tushunish va hamkorlik, kelishuv, his-tuyg'ularni o'rtoqlashish, fidokorlik, samimiyat va mehr, kelajakka ishonch kabi qadriyatlar hukmron bo'ladi. His-tuyg'u va fikrlarini ifoda eta olmaslik oila a'zolarining oila muhitidan bezishi, behuzur bo'lishi, o'z qobig'iga berkinib olishi va buning uchun o'zini aybdor his etishi kabi noxush holatlarga sabab bo'lishi mumkin. Qo'rquv, bezovtalik, nafrat va tushkunlik kabi sifatlar bunday oilalarda yashayotgan bolalarga xos alomatlardir. Bola uchun eng zaruriy oziqa unga beriladigan mehrdir. Har qanday sharoitda ham bolaga gapirilgan so'z chin ko'ngildan ifoda etilmasa, hech qanday oila muhiti va hech qanday ta'lim-tarbiya ijobiy natija bermaydi. Farzandlar ma'lum bir yoshga kirguncha qilingan amallari uchun vaqt-soati kelib hisob bermasliklari va qo'rquv hissining ularga hech qanday aloqasi yo'qligi uqtirib borilsa,

istalgan natijaga erishish mumkin bo'ladi. Biz esa, aksincha, farzandlarimizni yoshligidanoq turli xil so'zlar bilan qo'rqita boshlaymiz. Butun hayotimizni qo'rquv poydevori ustiga bino qilishga harakat qilamiz. Qo'rquv poydevori uzra bino etilgan bunday ta'lim-tarbiya va anglash tarzi mehr-muhabbat paydo qila olmaydi. Bunday anglash tarzi bola shaxsiyati rivojlana boshlagan 4 — 5 yoshdan to maktabgacha, ya'ni u 7 yoshga kirgunga qadar oilada berilgan tarbiya vositasida hayotini to'kis tarzda davom ettira olmasligini yaqqol ko'rsatib turadi. Shu o'rinda allomalarimizning „Bola boshidan“, degan hikmatli so'zi asosida bir hikoyani bayon qilmoqchimiz: „Ibn Sino qishloqda yashab, tabiblik qilar ekan. Kunlardan bir kun shu qishloqlik bir yigit bilan bir qiz turmush qurishibdi. Ular yaxshi hayot kechirishibdi. Oradan to'qqiz oy o'tgach, farzand ko'rishibdi. Biroz vaqtdan so'ng, ular bir-biriga maslahat qilishibdi: „Bola-mizni qanday tarbiya qilamiz? Uni shunday tarbiya qilaylikki, katta bo'lganda el-yurtga foydasi tegadigan chin inson bo'lsin“, debdi eri. „To'g'ri aytasiz, men ham shuni o'ylab turgan edim. Yaxshisi Ibn Sinodan so'rab qo'ya qolaylik“, debdi xotini. Bu gap eriga ma'qul tushibdi. Er-xotin bolani ko'tarib, Abu Ali ibn Sinonikiga kelishibdi. U bir kichik, tor kulbada yashar, ammo dong'i olamga ketgan olim ekan. Abu Ali ibn Sino er-xotinni yaxshi kutib olibdi. Nima ish bilan kelganliklarini so'rabdi. „Bola-mizning tarbiyasi haqida maslahat bersangiz. Toki katta bo'lgach, el-yurtga foydasi tegadigan bo'lsin“, debdi eri. „Qachon tug'ildi?“ deb so'rabdi Ibn Sino. „Erta bilan tug'ildi“, erining o'rniga xotini javob beribdi. „Ey azizlar, bola erta tongda tug'ilgan ekan, hozir choshgoh bo'ldi, kechikibsizlar. „Niholni boshdan, bolani yoshdan“, deb bekorga aytishmagan, axir. Bola tug'ilishi bilan uning tarbiyasi haqida qayg'urish kerak“, debdi Ibn Sino.

8.4. Oilada bolalarni mehnatga o'rgatish

Vatanimiz xalqlari jamiyat qurishning aniq vazifalarini hal qilishga zo'r g'ayrat va shijoat bilan kirishdilar. Jamiyat a'zolarining ongi va madaniyatini o'stirmasdan turib, eng yuqori darajadagi mehnat unumdorligini vujudga keltirishga, ijtimoiy mu-

nosabatlarni rivojlantirishga va turmush qoidalarini o'rnatishga erishib bo'lmaydi. Jamiyat a'zolarining ongilligi yuqori bo'lsa, ularning ijodiy faolligi to'la va keng ko'lamda avj olsa, biz „Ta'lim to'g'risida“gi qonun, „Kadrlar tayyorlash milliy dasturi“ mohiyatini tez va muvaffaqiyatli amalga oshiramiz.

Mehnat — insonning maqsadga yo'naltirilgan faoliyati bo'lib, hayot kechirishining asosiy shartidir. Mehnat tufayli inson o'zining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini amalga oshiradi. Insonning o'zi esa, mehnatkash bo'lib, u tufayli o'zining iste'dodi, qobiliyati, layoqatini namoyon etadi. Mehnat jarayonida insonning dunyoqarashi kengayib, bilim saviyasi oshib, o'z-o'zini jismoniy va ma'naviy jihatdan shakllantirib boradi. Har bir inson bitta kasbni yoki bir necha kasb-hunarni egallashi mumkin. „Bir yigitga qirq hunar ham oz“ degan maqolning mazmunida ham bir necha kasbni egallash hayotiy ehtiyoj ekanligiga ishora bor. Har bir kasbning, hunarning o'ziga xos mashaqqati va lazzati bo'ladi. Uning mashaqqatini matonat, tinimsiz izlanish, sabr-toqat bilan yenggan insongina lazzatidan bahra oladi. Yoshlikda puxta egallangan hunar, mehnat malakalari inson umrining oxirigacha rohat-farog'at turmush kechirishning garovidir. „Hunarli er xor bo'lmas, burda nonga zor bo'lmas“, „Hunarli yigit mevali daraxt“ kabi maqollarda ham rizq-nasibaning butunligi hunar orqasidan bo'lishiga ishora bor. Hunar shunday katta, mangu boylikki, uni yondirish ham, yo'q qilish ham mumkin emas.

Oilada yoshlarning kasb-hunar egallashlarida ustoz-shogird an'analariga rioya etmoq zarur. Chunki ustoz ko'rmagan hunarmandning ishida unum bo'lmaydi, hunarning sir-asrorlarini mukammal bilmaydi, yaratgan mahsulotining sifati yomon yoki xaridorgir bo'lmaydi. Oilada farzandning u yoki bu hunarning egallashida birinchi ustoz ota-onadir. Ota-onadan o'zi sevgan hunar haqida dastlabki ma'lumotni olgan farzand, albatta, shu hunarning mohir ustasidan ta'limni olmog'i zarur. Xalqimiz aytganidek: „Ustoz ko'rmagan shogird ming maqomga yo'rg'alar“.

Ustozning shogirdga nisbatan qattiqqo'lligi, talabchanligi, rag'batlantirishi yoki jazolashi uning kelajakda mohir hunar sohibi bo'lib shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Shogirdga

nisbatan o'ta mehribonlik, ayash, yuz-xotirchilik uni o'rtamiyona hunarmand qilib qo'yadi. Shuning uchun ustoz o'zida mavjud bilimni shogirdi ongiga sabr-toqat bilan singdirishi, o'zidan so'ng uning hunarini davom ettiruvchi haqiqiy shogird yetishtirishga harakat qilmog'i lozim. Hunar egallagan, mehnatdan bo'yin tovlamaydigan odam jamiyatda qadr topadi. Xalq ichida obro'-e'tibor, mansab pillapoyalariga chiqish ham halol mehnat, hunar sirlarini mukammal egallash natijasidir. Shuning uchun ham xalqimiz „Mehnat qilgan elga aziz“ deydi. O'zbek xalqi azal-azaldan kasb-hunari, mehnatsevarligi, halol va pokligi bilan dunyoga tanilgan. Xalqimizning zargarlik, naqqoshlik, duradgorlik, sartaroshlik, o'ymakorlik, kulolchilik, bog'bonlik, chorvadorlik, chevarlik, kashtado'zlik, to'quvchilik, do'ppi-do'zlik, ganchkorlik, sandiqsozlik, beshiksozlik, etikdo'zlik kabi yuzlab hunar mahsulotlari o'zining betakrorligi, go'zalligi, maftunkorligi bilan dunyo xalqlarini lol qoldirib kelmoqda.

Oilada tarbiyalanayotgan har bir farzandga o'ziga xos va mos hunar ilmini o'rgatish ularning kelgusi farovon turmushini ta'minlash demakdir. O'g'il bolalar qadim-qadimdan chorvachilik, dehqonchilik, duradgorlik kabi og'ir jismoniy mehnat talab etuvchi hunar bilan shug'ullangan bo'lsalar, qizlar kashtachilik, do'ppido'zlik, jiyakdo'zlik, tikuvchilik kabi nafis did, mahorat, san'at talab etadigan hunar bilan mashg'ul bo'lganlar. Yoshlarni turmushga tayyorlashning asosiy mezonini ham ularga kasb-hunar sirlarini puxta o'rgatishdan iborat bo'lgan. Ushbu mezon mustaqillik sharoitida ham o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Oliy Majlisning IX sessiyasida qabul qilingan „Ta'lim to'g'risida“gi qonun, „Kadarlar tayyorlash milliy dasturi“ mohiyatida ham yosh avlodni mehnatsevar, bir necha kasb-hunar sirlarini egallagan, ma'naviy va jismoniy barkamol kishilar qilib tarbiyalash masalasiga alohida e'tibor berilgan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida hunarli bo'lish hayotiy ehtiyojdir. Uni qunt bilan egallashda oila, mahalla, maktab, oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimidan katta mas'uliyat talab etiladi.

Hayotda shunday ota-onalar ham uchraydiki, farzandining mayli, qobiliyati, qiziqishini hisobga olmasdan, uni o'zlari ma'

qul ko‘rgan kasbni egallashga majbur qiladilar. Natijada bu kasbni xohishsiz, qiziqishsiz o‘rgangan farzand o‘z kasbi bo‘yicha chuqur bilimsiz, layoqatsiz bo‘lib, ota-ona hurmati uchun shunchaki mehnat qiladi yoki umuman boshqa soha bo‘yicha ishlaydi. Uning qilgan mehnatida unum va sifat bo‘lmaydi. Bunday kasb egasidan jamiyat ham, oila ham manfaat ko‘rmaydi. Hunarning yaxshi-yomoni bo‘lmaydi, muhimi tanlangan kasb-hunarga mehr-muhabbat qo‘yishdir, uning sir-asrorlarini chuqur o‘rganishga intilishdir. Ota-onaning boyligi, mansabi hech kimga hech qachon vafo qilmagan. Boshga musibat tushganda, turmushda qiyinchiliklarga duch kelganda uni faqat qo‘lidagi hunari, mehnati asrab qoladi. Har bir inson egallagan hunarning muvaffaqiyatini ta‘minlovchi talablar mavjud. Ular: bugungi ishni ertaga qoldirmaslik, chunki ertaga bajarish lozim bo‘lgan boshqa ishlar ham bor. Mehnat taqsimotida nomutanosiblik paydo bo‘lmasin desangiz, har kunlik ishni o‘z vaqtida qilishni odatlanish kerak. Qisqa muddatda, shoshib, pala-partish bajarilgan ishning umri qisqa va sifati yomon bo‘ladi. Siz yaratayotgan mahsulot diqqat-e’tibor bilan, butun mahoratni ishga solib yaratilgan taqdirda, u go‘zal va umrboqiy bo‘ladi. Aks holda mehnatingiz zoye ketadi. Yaxshi kayfiyat bilan amalga oshirilgan ish naqadar murakkab bo‘lmasin, u yengil va sifatli bajariladi. Egallangan hunar sirlari bilan qanoatlanmaslik zarur. Balki uning ochilmagan qirralarini doimo izlash, taraqqiy ettirish, o‘z ustida tinimsiz ishlash va mehnat qilish mohir mutaxassis bo‘lib yetishishning muhim omilidir.

Har bir kasb-hunar poklik, rostgo‘ylik, ishonch, va’dada turish, xiyonat qilmaslik, tarozida aldamaslik, mehnat madaniyatiga xilof ish qilmaslikni talab etadi.

Bola ilk mehnat malakasini oilada o‘z-o‘ziga xizmat qilish, uy ishlarida kattalarga yordam berish, qo‘lidan keladigan ishlarni bajarish jarayonida egallaydi. Ota-ona, qarindosh-urug‘ va boshqalar mehnatini qadrlash va hurmat qilish ko‘nikmasi oilada tarkib topadi. Bolalar 5 — 6 yoshdan boshlab uy ishlarini bajarishga kirishadilar. Ilgari ota-bobolarimiz farzandlarini kattalarning hurmati uchun o‘rnidan turib salom berish, qo‘liga suv

quyish, umuman, kattalarni izzat-hurmat qilish ruhida tarbiyalaganlar. Ro‘zg‘orda ularga „Bir ko‘ylak ortiq kiyganni hurmat qil“ degan naql doimo uqtirilgan. Keyinchalik oila qurganda ham otalarining ruxsatisiz, maslahatisiz ayrim ishlarni o‘zlari bajara olmaganlar ham. Mehnat tarbiyasi oilada juda erta boshlangan. Chunki ro‘zg‘orda bolalarning mehnati doimo kerak bo‘lgan. Kattalar bolalar qilgan xatolarni doimo tuzatib, mehnat jarayoni turli bajarilishini kuzatib borishgan.

Oilaning qut-barakasi, hamjihatligi, hamkorligi a‘zolarining kasb-hunar malakalarini egallaganliklari va mehnat taqsimotini adolatli yo‘lga qo‘yishga bog‘liqdir. Oilada ro‘zg‘or yumushlari oila a‘zolari jinsi, yoshi, qobiliyati, mehnatga munosabatlariga qarab to‘g‘ri taqsimlanmog‘i zarur. Oila boshliqlarining ro‘zg‘or yumushlarini faqat o‘zlari bajarishlari bolani ishyoqmas, yalqov takabbur, ota-ona mehnatini qadrlamaydigan bo‘lib o‘sislariga sabab bo‘ladi. Shuning uchun ham ro‘zg‘or va xo‘jalik ishlarida ota-ona bilan bir qatorda o‘g‘il-qiz, kelinning ham o‘z burch va vazifalari mavjud, ularni to‘liq ado etish har biridan o‘z burchlariga mas‘uliyat bilan yondashish talab etiladi. Jumladan, o‘g‘il otaga bozordan oziq-ovqat, xo‘jalik mahsulotlarini xarid qilishga, yer chopish, ekin ekish, chorvachilik, dehqonchilik, polizchilik, qurilish ishlarida, to‘y-tantanalari va motam marosimlarini o‘tkazishda, xotin-qizlar uchun og‘irlik qiladigan ishlarda yordam beradi. Qiz bola esa, onaga hovli va xonalarni supurib-sidirish, taom tayyorlash, qish mavsumi uchun quriltilgan mevalar, turli tuzlamalar, murabbolar tayyorlash, mehmon kutish kabi yumushlarda ko‘maklashadi va shu jarayonda o‘zi ham mustaqil hayotga tayyor bo‘la boradi. Oiladagi mehnatning bajarilish vaqti, mazmuniga ko‘ra turli tarzda amalga oshiriladi. Quyidagi mehnat turlari oila a‘zolari ichida teng va adolatli ravishda taqsimlanishi zarur:

- kundalik yumushlar;
- qish, bahor, yoz, kuzda bajariladigan mavsumiy ishlar;
- oilaviy marosimlar (mehmon kutish, to‘y va bayram tan-tanalari, motam va xotirlash marosimlari)ga tayyorgarlik ko‘rish va ularni nishonlash bilan bog‘liq yumushlar;

— mahalla, jamoatchilik hamkorligida amalga oshiriladigan ommaviy tadbirlar (hashar, obodonlashtirish ishlari, umum-xalq bayramlariga tayyorgarlik) bilan bogʻliq yumishlarda ishti-rok etish.

Baʼzan ota-ona topshiriqni soʻzsiz, toza, vijdonan bajaradigan farzandga oilaning aksariyat yumushini topshiradi. Erinchoq topshirilgan vazifani qoʻl uchida „Mendan ketguncha, egasiga yetguncha“ qabilida bajaruvchi loqayd, ishyoqmas farzand esa chetda qoladi. Yoki ota-ona shu oʻgʻlim yoki qizimga buyurgunimcha oʻzim bajarganim maʼquldir, deb, farzand qilishi zarur boʻlgan yumushlarni ham oʻzlari bajaradilar. Natijada bunday farzandlar ota-onani qadrlamaydigan, ishyoqmas, hayot qiyinchiliklariga bardoshsiz, oila yuritishga tayyor emas, ogʻirning ustidan, yengilning ostidan yuradigan, mehnatni sevmaydigan boʻlib oʻsadilar. Natijada uddaburon farzand bilan hech narsa qoʻlidan kelmaydigan farzand, ota-ona, qaynana-qaynata, qayin uka-singil, opa, aka va kelin oʻrtasida nizo paydo boʻladi.

Oilada mehnat madaniyatiga rioya etish uning samaradorligini taʼminlovchi muhim omildir. Bolaga yoshligidanoq mehnat madaniyatini oʻrgatib borish ishida tartib boʻlishini talab qilish muhim. Masalan, ota-ona quyidagi oddiy, lekin zaruriy narsalarni boladan talab etmogʻi zarur: „Ishlayotgan joyingni yelim bilan iflos qilmaslik uchun qogʻoz toʻsha, yaxshisi, maxsus taxtacha ishlat, ishing tamom boʻlganidan keyin choʻp-xaslaringni yigʻishtir! Yelimni barmogʻing bilan emas, maxsus choʻp yoki moʻyqalam bilan surka!“ „Tikish ishlariga kirishishdan oldin qoʻlingni yaxshilab yuv! Ovqat pishirishga yordam qilganingda yoki idish-tovoq, pol yuvganda belingga fartuk tut, soching xalaqit bermasligi uchun boshingga maxsus qalpoqcha kiy yoki roʻmol oʻra!“ „Ishni tamom qilganingdan soʻng mehnat qurollaringni tartib bilan yigʻishtir, oʻrni-oʻrniga qoʻy (chelak, bolgʻa, arrachalarni maʼlum bir joyga qoʻy)!“ „Ip, igna, qaychi, pichoq, qogʻoz, lattalarni bir qutichaga solib qoʻy!“ „Ish kiyimlaringni maʼlum bir joyga osib qoʻy! Ishdan keyin yuz-qoʻllaringni yuvib, art! bironta ish qilishga kirishar ekansan, albatta, ish davomida kerak boʻladigan narsalarni oldindan tayyorlab qoʻy!“

Bu talablarni bajarishda ota-onaning o'zi ham bolaga namuna ko'rsatishi kerak. Mehnat madaniyatini egallash, ish qurollarini ma'lum joyda, ma'lum tartibda saqlash, saranjom bo'lish vaqtini tejash, ishini tez, sifatli va ozoda bajarishda juda muhim ekanini bolaga tushuntirish zarur. Xonadonning har bir a'zosi o'z zimmasidagi vazifani rejali, to'g'ri tashkil etsa, mehnat qurollaridan ehtiyotkorlik bilan foydalansa, ro'zg'or buyumlarini avaylab-asrasa, vaqtdan unumli foydalanish malakasiga ega bo'lsa, ish o'rnini saranjom-sarishta saqlasa, pala-partishlikka, isrofgarchilikka yo'l qo'ymasa, har bir yumushni did, qunt, sabrmatonat bilan amalga oshirsagina u mehnati natijalaridan huzurhalovat topadi. Xalq maqollarida aytilganidek: „Mehnat rohatning poydevoridir“, „Rohatning onasi — mehnat“, „Halol mehnat — huzur-halovat“, „Suvsiz hayot bo'lmas, mehnatsiz — rohat“, „Mehnatsiz rohat bo'lmas, tashvishsiz — ne'mat“, „Halol mehnat — yaxshi odat, berur senga saodat“. Oilaning har bir a'zosi zimmasidagi vazifa umumiy maqsadni ko'zlab tashkil etilgan va uning natijalaridan barcha oila a'zolari bahramand bo'lgan taqdirdagina unday mehnat foydali hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar

1. Oila tushunchasiga izoh bering.
2. Oilaning bola tarbiyasida tutgan o'rni.
3. Jamiyatda oilaning o'rnini izohlang.
4. Oila tarbiyasida ota-onaning vazifalari nimalardan iborat?
5. Oila muhitining bola tarbiyasiga ijobiy ta'siri.
6. Oilada bolalarni tarbiyalashda xalq og'zaki ijodidan namunalar keltiring.
7. Oilada farzandning vazifalari nimalardan iborat?
8. Maktab, mahalla, jamoatchilik va oilaning ma'naviy yuksalishdagi o'rni.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. **I. A. Karimov.** O'zbekiston: o'z istiqbol va taraqqiyot yo'li. - T., „O'zbekiston“, 1992.
2. „Ta'lim to'g'risida“gi Qonun va „Kadrlar tayyorlash milliy dasturi“. T., 1997.
3. **I. A. Karimov.** O'zbekiston — kelajagi buyuk davlat. - T., „O'zbekiston“, 1992.
4. **I. A. Karimov.** „Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch“. - T., 2008.
5. **I. A. Karimov.** Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. - T., „O'zbekiston“, 1995.
6. **Kaykovus.** „Qobusnoma“. - T., „O'qituvchi“, 1986.
7. **O. Bo'riyev.** Oila va yangi an'analar. - T., „O'qituvchi“, 1988.
8. Oila etikasi va psixologiyasi (T. Maqsudov tahriri ostida). T., „O'qituvchi“, 1991.
9. **T. Javliyev.** An'analar — hayot sabog'i. - T., „O'zbekiston“, 1992.
10. **A. Avloniy.** Turkiy Guliston yohud axloq. - T., „O'qituvchi“, 1992.
11. **X. Uzoqov, E. G'oziyev, A. Tojiyev.** Oila etikasi va psixologiyasi. - T., „O'qituvchi“, 1992.
12. **J. Yo'ldoshev, S. Hasanov.** „Avesto“da axloqiy-ta'limiy qarashlar. - T., „O'qituvchi“, 1992.
13. **M. Imomova.** Farzand — nihol, ota-ona — bog'bon. - T., „O'qituvchi“, 1993.
14. **I. Jo'rabekov.** Yangi O'zbekiston — yangi qadamlar. - T., „O'zbekiston“, 1994.
15. **A. J. Jo'rayev.** Tarbiyaviy darslarni o'tish. -T., „O'qituvchi“, 1994.
16. **A. K. Munavvarov.** Oila pedagogikasi. - T., „O'qituvchi“, 1994.
17. **U. Mahkamov.** Axloq-odob saboqlari. - T., „Fan“, 1994.
18. **M. Xaydarov.** Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning mehnat tarbiyasida xalq an'alaridan foydalanish. - T., „Yozuvchi“, 1995.
19. **O. To'rayeva.** Odobnoma. - T., „O'qituvchi“, 1995.
20. **J. Yo'ldoshev.** Ta'limimiz istiqboli yo'lida. - T., „Sharq“, 1996.
21. **Z. Qo'ziyev.** Sinf rahbari ishini tashkil etish va rejalashtirish. - T., „O'qituvchi“, 1997.

22. **M. Imomova.** Oilada bolalarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi. - T., „O'qituvchi“, 1999.
23. **J. Yo'ldoshev.** O'quvchi ma'naviyatini shakllantirish. - T., „Sharq“, 2000.
24. **R. Mavlonova, O. To'rayeva, K. Xoliqberdiyev.** Pedagogika. -T., „O'qituvchi“, 2002.
25. **J. Yo'ldoshev, S. Usmonov.** Pedagogik texnologiya asoslari. -T.: „O'qituvchi“, 2004.
26. **Z. D. Baubekova** Tarbiyaviy ishlar metodikasidagi ko'rsatmalar. - T. 1991.
27. **J. G'. Yo'ldoshev.** O'quvchi ma'naviyatini shakllantirish (qo'llanma), T., 2000.
28. **M. Mahkamov** „Bo'lajak tarbiyachilarning pedagogik muloqot madaniyatini shakllantirish“ nomzodlik dissertatsiyasi. T., 2005.
29. **Z. Qurbaniyazova.** „Tarbiyaviy ishlar jarayonida tarbiyalanuvchilarda milliy o'zlikni anglashni shakllantrishning pedagogik asoslari“ nomzodlik dissertatsiyasi. T., 2002.
30. **M. Quronov.** Milliy tarbiya. Monografiya. T., 2004.
Internet saytlari:
www.bilimdon.uz
www.ziyonet.uz
www.google.ru

MUNDARIJA

Kirish	3
I bob. Ta'lim va tarbiya tizimi	5
1.1. I. A. Karimovning ta'lim tizimidagi islohotlari va barkamol insonni ma'naviy tarbiyalash masalalari	5
1.2. Milliy tarbiyaning tarixiy ildizlari	12
1.3. Milliy tarbiyaning mazmuni va mohiyati	23
1.4. Ma'naviy qadriyatlar — ta'lim-tarbiyaning omili	32
1.5. Shaxs ma'naviy yuksalishida qadriyatlarning ahamiyati	38
1.6. Intellektual salohiyatli barkamol avlodni shakllantirish	45
1.7. Ta'lim tizimida o'quvchilarning intellektual imkoniyatlarini rivojlantirish	53
II bob. Jamoa. Jamoani tashkil etish metodikasi	63
2.1. Jamoada shaxsni tarbiyalash	63
2.2. Jamoani rivojlanishida tarbiya usullari	67
2.3. Jamoa ijodiy faoliyatini rivojlantirishda pedagogik texnologiyalarning o'rni	71
III bob. Tarbiyaviy ishlarni tashkil etish	77
3.1. Tarbiyaviy ishlarning maqsadi, vazifalari va yo'nalishlari ..	77
3.2. Tarbiyaviy ishlarni tashkil etish va rejalashtirish	79
3.3. Zamonaviy maktab direktorining vazifasi	83
3.4. Pedagoglarning kasbiy faolligini oshirishda rahbarning vazifalari	87
3.5. Maktabda to'g'arak ishlarini tashkil etish	89
IV bob. Tarbiyaviy ishlar tizimida texnologiyalar	94
4.1. Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar Konsepsiyasi	94
4.2. Tarbiya texnologiyasi asoslari	95
4.3. Tarbiya texnologiyalari	107
4.4. Tarbiya maqsadini ishlab chiqish	108
4.5. Tarbiya tizimini ijtimoiylashtirish	113
4.6. Tarbiya tizimiga pedagogik yondashuv	117
4.7. Tarbiya tizimida innovatsiyalar	122
4.8. Iste'dodli bolalarni aniqlash va ularni tarbiyalash	141
V bob. Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar	145
5.1. Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarning maqsadi va vazifalari	145
5.2. Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarni tashkil qilishning nazariy asoslari	148

5.3. Sinf dan tashqari ishlarning shakl va metodlari	152
5.4. Sinf dan va maktabdan tashqari ishlarni amalga oshirishda direktor o'rinbosarining ish metodikasi	159
5.5. Maktabda o'quvchilarning o'z-o'zini boshqarish metodikasi	164
5.6. Sinf dan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarni rejalashtirish metodikasi	167
VI bob. Tarbiyaviy ishlarni tashkil etishda sinf rahbarining ish metodikasi	171
6.1. Tarbiyaviy ishlarni tashkil etishda sinf rahbarining o'rni	171
6.2. Ma'naviy-axloqiy tarbiyada sinf rahbarining faoliyati	177
6.3. Sinf rahbarining o'quv faoliyati samaradorligini oshirishga qo'yilgan talablar	180
6.4. Maktabdagi tarbiyaviy ishlar tizimida sinf rahbari ishini takomillashtirish	182
6.5. Sinf rahbarining tarbiyaviy faoliyati samaradorligini oshirish usullari	185
6.6. O'quvchilarni pedagogik kuzatish metodikasi	189
6.7. Sinf jamoasini tashkil etish va uni tarbiyalash	191
6.8. O'quvchilar bilim sifatini oshirish va sinfda intizomni mustahkamlash	194
6.9. O'quvchilarda ongli intizomni tarbiyalash	198
6.10. Sinf rahbari ishini rejalashtirish	202
6.11. Maktabning o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosarining vazifalari	206
VII bob. Mahalla, oila va maktab hamkorligining uzviyligini ta'minlash	211
7.1. Mahalla tarixi	211
7.2. Mahalla — demokratiya beshigi	212
7.3. O'quvchilarni mehnatsevarlikga o'rgatishda maktab, oila va mahalla hamkorligi	214
7.4. Tarbiyaviy ishlarni amalga oshirishda pedagogik mahorat va uning asosiy tamoyillari	220
7.5. Oila, maktab, mahalla hamkorligining shaxs ma'naviyatini shakllantirishdagi o'rni	226
VIII bob. Oila — millat va jamiyat tayanchi	232
8.1. Oila va jamiyatning inson hayotidagi o'rni	232
8.2. Oila tarbiyasida ota-onaning o'rni	239
8.3. Oila muhitining bola tarbiyasiga ijobiy ta'siri	243
8.4. Oilada bolalarni mehnatga o'rgatish	245

R. A. MAVLONOVA, N. X. RAHMONQULOVA,
B. A. NORMURODOVA, K. O. MATNAZAROVA

**TARBIYAVIY ISHLAR
METODIKASI**

Darslik

Toshkent — 2014

Muharrir *S. Xo'jaahmedov*

Badiiy muharrir *D. Mulla-Axunov*

Texnik muharrir *T. Greshnikova*

Kompyuterda sahifalovchi *S. Xo'jaahmedov*

Original-maketdan bosishga ruxsat etildi 03.03.2014.
Bichimi $60 \times 84 \frac{1}{16}$. Garn. Tayms. Kegli 11, 10 shponli.
Ofset bosma usulida bosildi. Ofset qog'ozi. Bosma t. 16,0.